АЗӘРБА[redacted]ЛИ ВӘ ОРТА ИХТИСАС ТӘҺСИЛИ НАЗИРЛИЈИ

С. М. КИРОВ адына АЗӘРБАЈЧАН ДӨВЛӘТ УНИВЕРСИТЕТИ

МИР ЧӘЛАЛ

Ч. МӘММӘДГУЛУЗАДӘ РЕАЛИЗМИ ҺАГГЫНДА

(Филоложи факүлтәнин тәләбәләри үчүн дәрс вәсаити)

БАКЫ — 1966 .

АЗӘРБАЈЧАН ССР АЛИ ВӘ ОРТА ИХТИСАС ТӘҺСИЛИ НАЗИРЛИЈИ
С. М. КИРОВ адына АЗӘРБАЈЧАН ДӨВЛӘТ УНИВЕРСИТЕТИ

МИР ЧӘЛАЛ

Ч. МӘММӘДГУЛУЗАДӘ РЕАЛИЗМИ ҺАГГЫНДА

(Филоложи факултәнин тәләбәләри үчүн дәрс вәсаити)

БАКЫ—1966

АЗӘРБАЈҸАН ӘДӘБИЈЈАТЫНДА РЕАЛИЗМИН МҮӘЈЈӘНЛӘШМӘСИ ВӘ ИНКИШАФЫ ҺАГГЫНДА

Варлығын ин'икасындан ибарәт олан әдәбијјат вә сәнәт әсәрләриндә һәјат һәгигәтләринин бу вә ја башга дәрәҹәдә әкс етдирилмәси һәмишә тәбии, зәрури вә гануни бир һалдыр. Һәр һансы дөвр, гурулуш вә ја ҹәмијјәтдә елә сәнәт вә сәнәткар тапмаг чәтиндир ки, һәјатла, варлыгла мүәјјән әлагәси олмасын.

Хәјалата, көјләрә, хүлјалара ујан ән романтик шаирин дә ганадлы илһамынын мәнбәји мәһз јердә, иҹтимаи аләмдә, һәјатдадыр. К. Маркс Робинзонун ҹәмијјәтдән узаг, јени бир һәјат гурмаг хүлјасынын әсасыны изаһ едәрәк көстәрирди ки, о, хәјали һәјат планыны мәһз бурадан, иҹтимаи һәјатдан апармышдыр.

Сәнәт вә әдәбијјатда реаллыг илә инандырыҹылыг бир-биринә јахын мәфһумлардыр, амма ејни мәфһумләр дејилдир. Һәјат материалы олан һәр әсәри реалист сајмаг олмаз. «Дәдә Горгуд» дастанындан, «Мәлик Мәммәд» нағылындан тутмуш классисизм мәктәбинә мәнсуб бир сыра шаирләрә гәдәр бүтүн әдәби-бәдии әсәрләрин һамысында, һәтта лап әфсанәви, әсатири әсәрләрдә, бу вә ја башга дәрәҹәдә һәјат материалына, бунун гисмән дә олса һәгигәтә ујғун тәсвир вә тәлгининә раст кәлмәк мүмкүндүр.

«Мәлик Мәммәд» нағылында сәадәт символу олан алманын дивләр тәрәфиндән оғурланмасы, ҹаны шүшәдә, мәскәни гујуда олан ағ див илә гәһрәманын вурушмасы вә гәләбәси тәсвир олунур. Бу әфсанәви сүжетин өзү дә һәјат һәгигәти илә бағлыдыр. Феодал мүнасибәтләри вә динин һаким олдуғу дөврдә инсанларын шүурунда һәјат вә мүбаризә анлајышы мәһз белә, хәјали аләм шәклиндә, дини әгидәләрлә әкс олунурду. Инсанларын хариҹи аләм, варлыг һаггындакы авам тәсәввүрләри бир һәгигәт иди.

Анҹаг реалист сәнәтин мәһз бир **стил, јарадыҹылыг** усулу, **ҹәрәјан вә һәјат материалына** сәнәткарын әсас **мүнасибәти**

кими јаранма, мүәјјәнләшмә вә инкишафы, хүсусән, Азәрбајчанда узун вә мүрәккәб, тәзадлы јоллар кечмишдир. Сәнәтдә реализмин үстүнлүјү сон әсрләрә аиддир. Мә'лум олдуғу үзрә, бизим гәдим әдәбијјат тарихимиз башлыча олараг ше'р тарихимиздән ибарәтдир. XVIII әсрә гәдәр биздә әдәби-бәдии әсәрләр әсасән нәзм илә, мүгәффа јазылырды. Бу шәкил әдәбијјатда башлыча һүнәр сајылырды. Һәтта елми әсәрләр, сәрф-нәһв, лүғәт китабларында белә гафијәли јазы үстүн тутулурду. Бу заһири шәкил хүсусијјәтинин өзү јазыда, әдәбијјатда һәјат һәгигәтиндән јајынманын, охучудан узаглығын, күтләләрин арзу вә тәләбләринә е'тинасызлығын бир әламәти иди. Һеч тәсадүфи дејил ки, сон әсрләрә гәдәрки бир чох көркәмли шаирләрин әсәрләриндә мәтләб, мәзмун нә гәдәр күчлү, әтрафлы, тәфсилатлы верилсә дә, мүәллифин јашадығы дөвр, ичтимаи һәјат, өлкә, муасир мејл вә арзулар, сырави инсанлар, онларын әмәк һәјаты, мәишәти чох зәиф, һәтта бә'зән көзә чарпмаз дәрәчәдә иди.

Феодал мүнасибәтләри, шәриәт еһкамы сағлам тәфәккүр вә тәсәввүрү буховламыш, мәнкәнәјә салмышды. Реал ичтимаи мүнасибәтләрин тәбиәти, истигамәти, нәтичәләри нәзәрә алынмырды.

Бөјүк сәнәткарлар буну һисс едирдиләр. Анчаг реал вәзијјәтин сәбәбләрини, ичтимаи көкләрини, манеәләри, инкишафын јолуну тәмизләмәк, чарәләрини дәрк етмәкдә чәтинлик чәкирдиләр. Онлар чәмијјәт тарихинин, инкишафынын динамикасыны ача билмирдиләр.

Бөјүк Фүзулинин даһијанә ше'рләриндә мәһкум инсанын мә'нәвијјаты, һиссләри, һәм инчәлији, һәм дә гүдрәти илә әкс олунмушдур. Ән аловлу инсани һисс олан мәһәббәтин көһнә чәмијјәтдә мүбтәла олдуғу бүтүн мәһрумијјәтләр, ашигин чәкдији дәрд вә изтираблар јаныглы бир дил, јүксәк шаиранә бир шәкилдә тәрәннүм едилмишдир. Анчаг азад мәһәббәтин јолуну кәсән манеәләр вә онларын көкләри, дәрин ичтимаи зиддијјәтләр лазымынча арашдырылыб ајдынлашдырылмамышдыр. Белә бир тәшәббүс о заман һәтта бөјүк шаир үчүн имкан харичиндә иди. Ашигин һәр чәһәтдән ағыр вәзијјәти верилмиш вә бу, «ешг әһлинин» гисмәти, нәсиби кими гијмәтләндирилмишдир.

«Дөвр чөврүндән шикајәт едәнә ашиг демә!» Бурада истәр-истәмәз сүкут тәблиғ едилмишдир.

«Гијамәтдә һесаби олмајанлардандыр ол гафил,
Ки фәрг ејләр фәрагын шамини субһи-гијамәтдән.
Тәриги сәбру тәдбири сәламәт ләззәтин билмәз,
Мәнә ешги мәламәт јеј кәлир сәбру сәламәтдән...»[1].

[1] Күллијјат дивани Фүзули. 1308 (һичри), сәһ. 182.

Лејлинин, Мәчнунун фачиәси вә изтираблары әслиндә тәк бир ашигин дејил, бүтүн сәрбәст дујуб-дүшүнән кәнчләрин, феодал дүнјасынын фачиәси иди. Мүсәлманлығын ағыр бир мәнкәнәјә салдығы тәбии, инсани һиссләр шикәст едилир, мүнасибәтләри ејбәчәр һала салыныр, дујуб-дүшүнән һәгиги инсан физики чәһәтдән олмаса да, мә'нәви чәһәтдән мәһв едилирди.

Фарс-әрәб тә'сири илә јаранан гәдим гәзәл ше'риндә һалисәләр, сүжетләр, гәһрәманлар о гәдәр үмуми, мүчәррәд шәкилдә тәсвир олунурду ки, чох заман бу әһвалатын һансы әсрә, һансы өлкәјә, дөврә, һансы ичтимаи зүмрәјә аид олдуғуну мүәјјән етмәк хүсуси тәдгигат тәләб едирди. Ше'рин истигамәтини һәјат һәгигәти јох, тәхәјјүл, јерә енмәк истәмәјән ганадлы, романтик шаир илһамынын истәк вә мејли тә'јин едирди.

Ајдындыр ки, мәнбәјини, гидасыны вә гүдрәтини һәјатдан вә ичтимаи мүбаризәләрдән алан әсил сәнәт әсәрләриндә бу вәзијјәт узун мүддәт давам едә билмәзди.

Кечән әсрләрдә бир мејл, бир арзу кими әдәбијјатда көрүнән реалист тә'сирләр XIX әсрдә бүтүн дүнјада олдуғу кими, Азәрбајчанда да гүдрәтли әдәби мәктәб мөвгејинә јүксәлди, бүтүн бәдии, јарадычы шүуру ән чох дүшүндүрән мәсәлә олду.

Реализм әдәби мәктәби һәм дә әдәбијјатда тамамилә јени дөврүн, јени вә јүксәк бир мәрһәләнин башландығыны хәбәр верирди. Реализмә күчлү мејл, һәлә XVIII әсрдә, феодал мүнасибәтләринин чүрүмәјә башладығы дөврдә Вагиф ше'р чәрәјанында мејдана кәлмишди.

Вагиф бир тәрәфдән халг әдәбијјаты мејлинә, икинчи тәрәфдән Азәрбајчан кәнд һәјаты вә мәишәтинин чанлы лөвһәләринә мәфтунлуғу илә ше'рә тамам јени бир тәравәт, садә үслуб, әлван сурәтләр силсиләси кәтирирди.

Вагиф ше'ринин илк бејтләриндән сечмәк чәтин дејил ки, бу Азәрбајчандыр, шимал маһаллардыр, Газах, Гарабағ, Кәнчә кәндләринин гисмән көчәри, малдар кәндлиләринин мәишәтидир. Бу, муасир һәјатдыр.

Чанлы һәјата вә реал инсанлара јахынлыг, мәзмун вә мәфкурәдән башга Вагифин сурәтләр аләмини тамамилә јени бир шәкилдә мүәјјәнләшдирир, классик, ән'әнәви гәзәл, гәсидә ше'риндән ајырырды.

Вагиф ше'риндә, бүтүн гүввәти, колорити илә көрүнән әлван, һәгиги кәнд мәишәти гәзәл ше'ринин тәләб вә тәбиәтинә ујмајан јени бир аләмдир.

Гашы каман, кирпикләри гәмәлим,
Ағзы шәккәр, додаглары јемәлим,
Әлван кәлагајы, бәјаз мәмәлим,
Синәси мејданым нечүн кәлмәди?

Меһрабу мәнбәрим, Кәбеји-үлјам,
Әглим, һушум, чаным, һәм диним, дүнјам,
Елим, күнүм, обам, Мисрү Зүлејхам,
Јусифи—Қән'аным нечүн кәлмәди?...
Ағзы хејир сөзлүм, дили диләклим,
Бир түрфә ағ әллим, күмүш биләклим,
Гарычгај чилвәлим, товуз бәзәклим,
Либасы әлваным, нечүн кәлмәди?[1].

Бу бәдии васитә вә сурәтләр (каман гаш, киприји ох, шәкәр сөз, күмүш биләк,...) кечмиш гәзәл ше'риндә дә вар иди. Анчаг бу **шәкил вә гурулушда** дејилди.

Вагиф дил материалыны о гәдәр јениләшдириб, көһнә тәркиб вә епитетләрдән тәмизләјиб, ону елә тәравәтләндириб тәзә вә хош бир рәнкә салыб ки, ше'рдә чанлы, реал, һәгиги бир **мәишәт лөвһәси** јараныб: «Шәкәр данышыглым, бәјаз мәмәлим, ағзы хејир сөзлүм, дили диләклим, тәр голлум, күл әллим, күмүш биләклим, товуз бәзәклим...».

Бу мәчаз вә епитетләр тамамилә **реалист тәсвир** чәбһәсиндәндир. Бунларын һәрәсиндә ики тәрәф вар: илк вә сон сифәт. Шәкәр сөз көзәлин нитгинә верилән сифәтдир. «Данышыглы» јох, «данышыглым» дејиләндә тәркибин ахырына да бир сифәт, шәхси нисбәт кәлир, јә'ни бу шәкәр данышыглы көзәл **мәнимдир**.

Епитет һәм мүрәккәб, һәм бәдии, һәм дә чанлы, ајдындыр. Бурадакы мөһкәм бәдии мәнтигә, ардычыллыға, диггәт едәк; гол, биләк, әл. Бәдән үзвләринин һәрәсинә мүнасиб, инчә сифәт верилиб:

Тәр голлум, *күл* әллим, күмүш биләклим.

мисрасында бәдии мәнтигә мүнасиб сәлис вә көзәл бир аһәнк, мусиги вардыр:

Ағыз-дил, әл-гол, гарышга-товуз
Чилвә-бәзәк...

Бүтүн бу сөз вә **тәркибләр** илһамла јарадылмыш бир рәсм әсәриндә бир-бирини тамамлајан рәнкләр кими ше'рдә дә бир-бирини тәсдиг едән бәдии васитәләрдир.

Көрүндүјү кими Вагиф схоластик ше'р стили вә техникасындан тамамилә фәргли олараг халг **һәјаты** зөвгү вә данышыг дили зәминәсиндә шифаһи әдәбијјата, ашыг ше'ринә әсасланан јени, реалист бир ше'р мәктәби јолуну тутмушдур.

Мүгәддәс, дини мәчлис вә мәрасимләри, шәхсијјәт вә сималары һүнәр вә јүрүшләри вәсф едән **диван** шаирләриндән фәргли олараг Вагиф халис чанлы һәјат, мәишәт сәһнәләрини ше'рә лајиг билмишдир.

[1] С. Мумтаз. «Азәрбајчан әдәбијјаты», М. П. Вагиф, Бакы, 1925-чи ил, сәһ. 13.

Гәзәл әдәбијјаты анчаг меј, мәһәббәт аләмини јүксәк, тәнтәнәли, ади мәишәт лөвһәләрини исә көзәллик вә инчәликдән кәнар сајдығы һалда Вагиф чанлы кәнд мәишәтини, һәтта бу мәишәтин тәнгидини мәһз ше'рдә ифадә етмәкдән чәкинмәмишдир. Бу исә әдәбијјата јени мөвзу вә мәтләбләрин кәлмәсинә, халг һәјатынын, дәрд вә еһтијачларынын ше'рә лајиг көрүлмәсинә, зөвгләрин дәјишиб тәрбијә олунмасына көмәк етмишдир.

Шимали Азәрбајчан Русија тәркибинә дахил оландан сонра Азәрбајчан Иран сијаси тә'сир даирәсиндән тамам узаглашды. Буна көрә дә бәдии әдәбијјат саһәсиндә дини, ән'әнәви мөвзулара мүнасибәтдә бир јениләшмә вә чанлы һәјата мејл, көһнә мәишәти тәнгиди чәбһәдән **тәсвир** гүввәтләнди. Инди тәнгид јалныз һәчв характериндә, ајры-ајры шәхсијјәтләрә (руһани, мүлкәдар, һакимләр...) јох, бүтүн ичтимаи гурулушун, тәсәррүфат, дини-мәишәт, феодал, дөвләт, идарә, тәфәккүр **системинә** доғру чеврилән кәскин ичтимаи сатира рәнки алмагда иди.

Мәшһур маарифпәрвәр шаир Сејид Әзим Ширвани руһани тәһсили алса да, ислам дини еһкамына инаныб она итаәт етсә дә, ичтимаи һәјатда баш верән јениликләрә, һәгиги әдәбијјат гаршысында дуран јени вәзифәләрә биканә галмамыш, охучуларыны **мүасирлијә, рус дилини сә'ј илә өјрәнмәјә**, чанлы һәјат һәгигәтләринә, ајыглыға чағырмыш, ичтимаи шүурун ојанмасына чох сә'ј етмишдир.

Онун Һәсәнбәј Зәрдаби илә мәсләк достлуғу «Әкинчи» гәзетиндә фәал иштирак етмәси, чүрүк шәриәт һөкмләринә гаршы чәсарәтлә чыхыш етмәси, дини мөвһуматы әсас сатира һәдәфи сечмәси «Гафгаз әһлинә хитаб» ше'риндән ашкар көрүнүр:

Әссәлам еј әһалији-Гафгаз!
Еј рәсаниі-начибүл-е'заз!
Күнү-күндән зәлилү хар олуруг,
Мөһнәтү гүссәјә дүчар олуруг.
Бу гәдәр дәрд ким олур һадис,
Она биелмлик олур баис.
Бир бәладыр бу дәрди-надани,
Ки, онун елм олубду дәрмани[1].

Әдәбијјата јенилик, әсил мә'нада **реализм** тәләби бөјүк әдиб вә мүтәфәккир, Азәрбајчанда вә бүтүн ислам Шәргиндә драматуркијанын баниси Мирзә Фәтәли Ахундовун әсәрләриндә даһа ачыг, күчлү вә әсаслы иди.

Рус-Авропа мәдәнијјәти вә әдәбијјаты илә јахындан таныш олан, мүасирлик тәләбләрини ичтимаи аләмдәки тәрәгги вә јениликләри дәриндән дујуб дәрк едән, мүсәлман динине,

[1] С. Ә. Ширвани. «Ше'рләр», Бакы, 1963, сәһ. 5:

мәишәт тәрзинә, мөвһумлу гајда вә ән'әнәләрә дәрин нифрәт бәсләјән материалист көрүшлү әдиб өз халгынын, вәтәнинин ничат јолуну јениликдә, мәдәнијјәтдә, јени әдәбијјатда, ичтимаи шүурун ојанмасында, чәмијјәтин јенидән гурулмасында көрүрдү.

Кечән әсрләрдә Азәрбајчан әдәбијјатында реализмә доғру олан кәскин дөнүш Франса вә Русија кими мәдәни өлкәләрдән фәргли олмушдур. Бурада схоластик әдәби стил нисбәтән күчлү иди вә һаким мөвгејини асанлыгла итирмәк истәмирди.

Русијада тамам башга бир шәраит јаранмышды. XIX әср рус реалист әдәбијјатынын сүр'әт вә гүдрәтлә јүксәлмәси дөврү, рус чәмијјәтиндә әмәлә кәлән тәрәгги, кәнддә синфи гүввәләр тәнасүбүнүн, мүбаризәләрин характер вә шәклинин дәјишмәси әдәбијјат үчүн һәлледичи фактор иди вә «натурал мәктәб» дејилән реализмин гида мәнбәјини тәшкил едирди.

В. Белински кими нәһәнк бир алим көзү бу дөнүшү диггәтлә изләјир, алгышлајыр, өјрәнир, үмумиләшдирир вә истигамәтләндирирди. О, јазырды: «Гогол бизим әдәбијјатымыза јени үнсүрләр кәтирди, чохлу тәглидчиләр доғурду, чәмијјәти, романы һәгиги мүшаһидә, анламаг јолуна салды, рус әдәбијјатынын, рус поезијасынын јени дөврү Гогол илә башланыр...»[1].

Белински әдәбијјатдакы бөјүк дөнүшү ачыг көстәриб дејирди ки, кечмиш повестләр анчаг мүәллифләринин хәјалында, зеһниндәки дүнјаны тәсвир едирдисә, бизим заманәмизин повестләри һәгиги һәјаты әкс етдирирләр.

М. Ф. Ахундов заманын көзүачыг, јүксәк сәвијјәли әдиби кими бунлары көрүр вә вәтәниндә өз доғма әдәбијјатынын талеји вә кәләчәјини дүшүнүрдү.

О, һәр шејдән әввәл, гәзәл-гәсидә әдәбијјатына, шәрг классисизминин донмуш, гәлиб һалына дүшмүш әдәби нормаларына, мөвзуларына гаршы мүбаризә зәрурәтини һисс едирди. Әдәбијјата јени мәзмун, мә'на, һәјати сәс, нәфәс, јени жанрлар кәтирмәјә сә'ј едирди.

Јашадығы Тифлис мүһитиндә рус халгынын сүр'әтлә вә вүс'әтлә инкишаф едән мүтәрәгги реалист әдәбијјатында көрдүјү јениликләри Азәрбајчанда вә бүтүн Шәргдә көрмәк истәјирди. Тифлисдә Воронсовун тәшәббүсү илә ачылан театр Ахундову чох севиндирмиш, јени драм әсәрләри јазмаға вә бу јени әдәби үсулу Азәрбајчан чамааты арасында јајмаға илһамландырмышды. М. Ф. Ахундов 1859-чу илдә (һичри 1276) «Тәмсилат» ады алтында нәшр етдирдији комедијаларынын мүгәддәмәсиндә өз халгы үчүн «Нүмунә јаратмаг» мәгсәдиндән бәһс едәрәк јазырды:

«Инсанын тәбиәтиндә ики үмдә хасијјәт гојулубдур: Бири гәм, бири фәрәһ.

Ағламаг әламәти—гәмдир.

Күлмәк әламәти—фәрәһ...

Фајдеји-нәгли-мүсибәт вә беһчәт бәни-нөв'и-бәшәрин әхлаг вә хәвасыны бәјан етмәкдир ки, мүстәме' јахшыларына хошһал вә амил вә јаманларындан мүтәәззи вә гафил ола... Әсари-гәдимдән һәр шәһри әзимдә имарәти-алијә театр исмилә бәрпа едибдирләр ки, бу имарәтдә каһ кејфијјәти-мүсибәт вә каһ кејфијјәти-беһчәт бәваситеји-тәшбиһат изһар олунур. **Милләти-ислам арасында бу замана гәдәр анчаг нәгли-мүсибәт мүтәдавилдир**... Бәваситеји-тәгрир вә тәшбиһ бу һәм кәмалы гүсур вә нөгсаны илә, јә'ни әввәла мәсаибин вәз'и вә иншасы мүвафиги-ваге' вә мүтабиги-тәб'и инсани әмәлә кәлмәјибдир вә санијән нагилләрнә бәсирәт үзрә тәрбијәт олмајыб...

Бу әмри-әзимин ичрасы үчүн милләти-ислам арасында һәркиз тәдарикат мүһәјја дејил...

Мән дәхи милләти исламы бу әмри-гәрибдән мүстәһзәр етмәк үчүн бәрсәбили-имтаһан алты тәмсил, бир һекајәт тәсниф етдим...»[1].

Бөјүк әдиб театр сәнәтинин вә драматуркијанын ичтимаи әхлаг вә тәрбијә гајдаларыны сајыр, өз әсәрләринин «бир әндазә вермәк», илк нүмунә олмаг мәгсәди дашыдығыны вә бу сәнәтин кәләчәкдә инкишаф етдирилмәсини арзулајыр.

Мә'лум олдуғу үзрә **Мирзә Фәтәли Ахундовун комедијалары** вә «Алданмыш кәвакиб» һекајәси **јалныз Азәрбајчанда дејил, бүтүн мүсәлман Шәргиндә јени, реалист әдәбијјатын, тәнгиди-реализм әдәби мәктәбинин мөһкәм бүнөврәси вә башланғычы олмушдур**. Ахундовун рус вә Авропа әдәбијјатына јахындан бәләдлији, мүасир ичтимаи-сијаси һадисәләрин ичиндә, Тифлис мүһитиндә, дөвләт хидмәтиндә олмасы вә хүсусән көһнә шәрг зеһнијјәти вә схоластик ән'әнәви шәрг ше'р стилинин чүрүдүјүнү, инкишафа мане олдуғуну дәрк етмәси ону **реалист әдәбијјатын ән мүбариз тәблиғатчысы сәвијјәсинә јүксәлтмишдир.** Ахундов јалныз рус әдибләринин дејил, бөјүк рус ингилаби-демократ тәнгидчиләринин Белински, Добролјубов, Чернышевскинин мәгаләләрини диггәтлә изләјир вә онлардан өјрәнмәк истәјирди.

Белински мәгаләләринин бириндә өз әсриндә јаранан бөјүк јенилији алгышлајыб дејирди: «Әсримиз хәјал вә хәјал-

---

[1] В. Г. Белински. Сечилмиш әсәрләри, ССРИ ЕА нәшри, 1958—59. чилд 5.

[1] Тәмсилати-капитан Мирзә Фәтәли Ахундзадә, Тифлис, 1859, сәһ. 10—11.

чылығын дүшмәнидир. Мәһз буна көрә дә о бөјүк әсрдир. XIX әсрдә хәјалчылыг, сентименталлыг кими күлүнч, алчаг вә үрәк буландырычыдыр. **һәгигәт!**

— Будур әсримизин шуары вә паролу! Е'тигадда, елмдә, сәнәтдә, һәјатда—һәр шејдә **һәгигәт.**

Гүдрәтли вә чәсарәтли әср! О һеч бир сахталыға, јалана, зәнфлијә дөзмүр. Онун севдији јеканә шеј варса, о да мүһкәмлик, мөһкәмлик, күчлүлүкдүр!».

Бөјүк рус әдәбијјаты вә ичтимаи фикир саһибләринин әсәрләри Ахундовун дүнјакөрүшүнә, јарадычылыг истигамәтинә чох фајдалы тә'сир көстәрмишдир. О, инанмышды ки, һәјат әдәбијјатын ардынча дејил, әдәбијјат ичтимаи һәјатын ардынча кедир вә онун тә'сирилә инкишаф едир. Шәрг нағыл вә әфсанәләринә, ислам һәдисләринә әсасланан хәјали көзәллик јалан вә пучдур. Әсил көзәл реал варлыгдыр, чанлы һәјатдыр!

Инсанлар сәадәтләрини анчаг әмәк, мүбаризә сајәсиндә өзләри јарада биләрләр. Һәјатдан, «фани дүнјадан» кәнар нәинки сәадәт, көзәллик, һеч бир шеј јохдур. Буна көрә дә дүнјаны, јашајышы гијмәтдән, һөрмәтдән салан, ахирәт, чәннәт севдасы вә хүлјалары тәблиғ едән әсәр вә әдәбијјат зијанлы вә лүзумсуздур, ахундларын моизәси кими мә'насыздыр.

Буна көрә дә бөјүк әдиб јени, реалист, мүтәрәгги әдәбијјат, сәнәт мөвгејиндә дурур, мүасирләрини бу јола дә'вәт едирди. Материалист дүнјакөрүшүнә малик олан, өз халгынын инкишафы, кәләчәји һаггында даим дүшүнүб-дашынан, Сә'динин пассив, јарым дини әхлаг дистурларына күлән, сағлам, әгли мүһакимәни ән доғру вә мүгәддәс еһкам кими дүшүнән бир адам, чох тәбии олараг ән'әнәви шәрг, гәзәл әдәбијјаты јолунун көһнәлдијини дәрк етмәјә билмәзди. Мирзә Фәтәли Ахундов хүсусилә бөјүк рус әдәбијјатыны, Пушкин, Гогол реализмини үстүн тутур вә атәшин бир мәһәббәтлә севир, тәблиғ едирди. Әдәби-бәдии әсәрдә һәм мәзмун, һәм шәкил көзәллијини вә бу ики чәһәтин **вәһдәтини** мәзмун, мә'на, фикир үстүнлүјүнү ирәли сүрүрдү. Ахундов әсәрдә мәзмун дедикдә әсасән **реал һәјаты,** чәмијјәти, инсанлары, онларын арасындакы мүнасибәти нәзәрдә тутурду. Азәрбајчан кәнд вә шәһәр һәјатыны илк дәфә һәгиги, чанлы, реал көстәрән өлмәз комедијаларында вә һекајәсиндә бу көрүшләрини бәдии сурәтдә һәјата кечирмәјә чалышмышдыр.

О, әдәбијјата ичтимаи һәјатын күзкүсү вә инсанлар арасында тәрбијә васитәси, мүбаризә силаһы кими бахырды. Комедија, «критика» васитәси илә о, һәр шејдән әввәл, ичтимаи варлығы ифадә вә изаһа чалышырды.

Әдәбијјат, чәмијјәт һәјатыны көз габағында елә чанландырмалы, фикрә, һиссә елә тә'сир етмәлидир ки, охучу көрдүјү һадисәләрин мәнфи вә чиркинликләриндән ијрәнсин, узаглашсын, әксинә, тәгдирәлајиг, јахшы һәрәкәт, адәтләри изләсин.

Илк дәфә олараг мүасир Азәрбајчанын реал һәјаты, чанлы мәишәти, анчаг Мирзә Фәтәли Ахундовун гәләми илә әдәбијјата кәтирилмишдир. Көһнә шәрг зеһнијјәти, еһкамы, һәм дә әдәбијјатынын һәгарәтлә јанашдығы, әсил инсан сајмадығы, әјләнчә васитәсинә, әшја кими алым-сатым васитәсинә чевирмәк истәдији мүсәлман гадынларыны Мирзә Фәтәли бәрабәр һүгуглу инсанлар кими сәнәтә лајиг көрмүш, әдәбијјатда тәсвир етмишдир.

«Мүрафиә вәкилләри» комедијасында 18 јашлы Сәкинә ханым мәһкум, мәзлум вәзијјәтинә чәсарәтлә үсјан едир, рүтбәли, нүфузлу, варлы тәбәгә нүмајәндәләрилә бәрабәр һүгуглу чәсур инсан кими данышыр вә дәдә-баба еһкамына, шәриәтә нифрәтини ифадә едир.

Мө'тәбәр тачир Агаһәсән илә Сәкинә ханым арасындакы мүкалимә бу әсәрдә чох сәчијјәвидир.

Бурада Сәкинә ханымын чәсур вә мүасир характеринин мејдана чыхмағындан башга әдибин халг дилини, тамам чанлы данышыг дилини бәдии әсәрә кәтирмәји дә диггәтәлајигдир. Схоластик ше'р, гәлиз, долашыг әрәб-фарс тәркибләрилә мүрәккәбләшмиш, анлашылмаз бир дилдә јазылырды. Данышыг дилиндә јазы «авамлыг» сајылырды.

Мирзә Фәтәли бизим әдәбијјатымызда, Вагифдән сонра чанлы данышыг дилинә әсасланан, ону әдәбијјатын програм вәзифәси сајан бөјүк әдиб олмушдур. Онун елми әсәрләриндә дил мүрәккәблијинә раст кәлмәк олар. Чүнки о әсәрләр мәһз заманынын охумушлары, фарс-әрәб дилиндә тәһсил, тәрбијә алмышлары үчүн јазылмыш, бир гәдәр дә әдәби мүнагишә руһунда ән'әнәви стилдә олан әсәрләр иди.

Комедијалар исә халг үчүн, мәһз күтлә үчүн јазылдығындан данышыг дили бурада күчлү бәдии васитә иди. Дин еһкамына, шәриәт ганунларына үсјан едән гадынлар, кишиләр, мәһз өз ана дилләриндә, мәһз өз сәвијјәләриндән чыхыш едәрәк данышырдылар.

Ахундовун әсәрләри кечән әсрдә һәјат һәгигәтинә әсасланан, ичтимаи мәрәзләри ачан, тәнгиди реализм бајрағыны уча тутан вә бүтүн шәрг әдәбијјаты, сәнәт аләмини јени реализм јолуна чағыран, охучулары, мүсәлманлығын гәфләт јухусундан ајылдан долғун мә'налы китаблар олмушдур.

М. Ф. Ахундовдан сонракы 30—40 ил әрзиндә јетишән әдибләр силсиләси—Н. Вәзиров, Ә. Һагвердијев, Н. Нәрима-

нов, Ч. Мәммәдгулузадә, Үзејир Һачыбәјов, С. С. Ахундов халг һәјатыны, күнүн сијаси-ичтимаи мүбаризәләрини, синфи зиддијјәт вә чарпышмалары (кәндли-мүлкәдар, фәһлә-капиталист, зәһмәт-зүлм, мaариф-чәһаләт, азадлыг-мүтләгијјәт, јенилик-көһнәлик) чанлы лөвһәләрлә инандырычы верәрәк реалист драм вә новелланы сүр'әтлә инкишаф етдирдиләр, әсас жанрлар сәвијјәсинә галдырдылар.

1905-чи ил ингилабы јалныз сијасәтдә, ингилаби һәрәкатда дејил, ичтимаи һәјатын бүтүн саһәләриндә, о чүмләдән мәфкурәдә, сәнәт вә әдәбијјатда, зөвгләрдә бөјүк дөнүшә, јенилијә сәбәб олмушду. Бу ингилаб мәфкурә саһәсиндә еләә бөјүк дәјишмә вә чанланма јаратды ки, јалныз сијаси һәјатда фәал иштирак едән, мүбаризә апаран синифләрин, партијалар вә групларын нүмајәндәләри дејил, өмрүндә сијаси һәјат илә марагланмајан, анчаг күндәлик мәишәти, еһтијачы илә уғрашан тамам битәрәф адамлары, шәһәр әснафыны, авам кәндлиләри дә «атылан топлардан дискинмәјә», «чәрхи-фәләјин тәрсинә дөвран етдијини» дүшүнмәјә вадар етди.

Биринчи рус ингилабынын тә'сирини һисс етмәјән һеч бир мәфкурә саһәси галмады.

Ленинин Толстој јарадычылығы һаггындакы дәрин елми-тәһлили мәгаләләри, хүсусилә јени әдәбијјатын характерини тә'јин едән вә кәләчәк програмыны верән мәшһур мәгаләси—«Партија тәшкилаты вә партија әдәбијјаты» әсәри мәһз бу заман нәшр олунмуш, бүтүн фәһлә, демократик мәтбуат әдәбијјат хадимләринин диггәтини чәлб етмишдир.

Биринчи рус ингилабы илләриндә Русијанын һәр јериндә олдугу кими Азәрбајчанда да јени, ингилаби, реалист әдәбијјатын бајрағы көрүнмәмиш дәрәчәдә јүксәкләрә галдырылмышдыр.

М. Горкинин «Ана» романы вә бу әсәрин Гафгазда шөһрәти, «Каспи» гәзетиндә фәһләләрин хаһишинә бөјүк әдибин чаваб вермәси зәһмәткешләри азадлыг мүбаризәсинә, бирлијә, гардашлыға чағырмасы, «Гафгаз һадисәләри» һаггында (1905), Толстој, Пушкин, Гогол, Крылов, Короленко, Чехов башга рус әдиб вә шаирләринин әсәрләринин тез-тез тәрчүмә вә нәшр олунмасы, рус драматургларынын әсәрләринин Гафгаз вә Азәрбајчан театрларында гојулмасы вә шөһрәти јени әдәбијјат уғрунда мүбаризәнин күчләнмәсинә Азәрбајчанда схоластик диван әдәбијјатынын гәзәл-гәсидә тә'сиринин сон дәрәчә зәифләмәсинә, мәғлубијјәтинә вә охучуларыны итирмәсинә сәбәб олду.

Бу дөврдә Азәрбајчан әдәбијјатында јалныз драма, реалист һекајә кими јени жанрлар јаранмамышдыр. Бу дөврдә әдәбијјатшүнаслыг бир елм олараг јаранмыш, Мирзә Фәтәли Ахундовдан сонра Фиридунбәј Көчәрли кими көркәмли гәләм саһибләри јетишмишдир. Фиридунбәј Көчәрли Шәрг вә рус әдәбијјатыны дәриндән билмәси сајәсиндә јени реалист әдәбијјатын јорулмаз тәблиғатчысы олмушдур. Онун Гогол, Толстој, Крылов һаггында, гоншу Гафгаз халгларынын әдәбијјаты һаггындакы мәгаләләри инди дә дәјәр вә әһәмијјәтини итирмәмишдир. Фиридунбәј халглар арасында әдәби әлагә вә достлуғун, әдәби дилдә садәлик, хәлгилијин атәшин тәрәфдары иди. О, Истамбулда јарымчыг тәһсил алыб дөнән, өз халгынын ән'әнәләринә хор бахан, османлы шивәсиндә, «иштә, фәгәт, әфәндим...» ибарә вә ифадәләрилә данышан, јазан мүәллифләри истеһзаја гојур, «Молла Нәсрәддин» журналынын идеја-бәдии чәбһәсини гызғын мүдафиә едирди. Анчаг демократик, рус әдәбијјаты вә елминин тә'сири сајәсиндә бу заман мәктәбләрдә әдәбијјат програмлары јенидән гурулур, Сә'ди, Һафизләр әвәзинә Ахундов, Пушкин, Шекспир, Һүго кими бөјүк әдибләр дәрс китабларында, мәктәб програмларында әсас јер тутурду.

Биринчи рус ингилабы дөврүндә әдәбијјат саһәсиндә ики тә'сир, ики мејл, ики чәрәјан вуруушурду. Биринчиси ән'әнәви, көһнә, јарым дини мәфкурә вә тә'сирләри мүдафиә едән классисизм—романтизм чәрәјаны, икинчиси ингилаби тә'сири, јенилији, һәјат һәгигәтини мүдафиә едән **реализм** чәрәјаны. Биринчиләр ән чох классик шәрг әдәбијјатына, әрәб, фарс нүмунәләринә әсасланырдыларса, икинчиләр рус-Аврoпа әдәбијјатынын габагчыл нүмунәләринә бөјүк реалист әдибләрә, Крылов, Пушкин, Толстој вә Горкијә әсасланырдылар. Азәрбајчанда бу ики чәрәјандан биринчиси «Фүјузатчылар» ады илә, икинчиси исә «Молланәсрәддин»чиләр ады илә мәшһурдур (һәр икиси 1905-чи ил ингилабы дөврүндә нәшрә башлајан журналларын ады илә бағлыдыр).

Һачы Зејналабдын Тағыјевин мадди көмәји буржуа зијалысы Әлибәј Һүсејнзадәнин редакторлуғу илә нәшр олунан «Фүјузат» (1906—1907) журналы әдәбијјат вә сәнәтдә шәрг мејлләринин, ислам еһкамынын, түркчүлүјүн вә мүәјјән дәрәчәдә «сәнәт сәнәт үчүн» нәзәријјәсинин тәрәфдар вә тәблиғатчысы иди. О, әслән азәрбајчанлы олса да, Азәрбајчаны Түркијәнин бир парчасы сајыр. Азәрбајчан мәдәнијјәти вә әдәбијјатынын мүстәгиллијини инкар едирди. Редактә етдији журналда һәмишә османлы мүәллифләрини вә әдәбијјатыны үстүн тутур, јерли әдибләрә е'тинасыз бахыр, Истамбулу «гибләкаһи-тәкамүлүмүз» адландырырды.

Буна көрә дә Фиридунбәј Көчәрли, хүсусән «Молла Нәсрәддин» журналы вә онун әтрафына топланан реалист әдибләр (Мирзә Чәлил, Сабир, Һагвердијев), османлы әдәбијјаты тәблиғатына, пантуркизм мејлләринә гаршы кәскин мүбаризә апарыр, рус-Аврoпа әдәбијјатынын мүтәрәгги ән'әнәләрини,

ән күчлү әдәби услуб олан тәнгиди реализми мүдафиә вә тәблиғ едирдиләр. Пушкинин, Гоголун, Толстојун јарадычылығы һаггында мәгаләләр јазылыр, мә'рузәләр едилир. Мирзә Фәтәлинин тәшәббүсү илә јарадылан реалист театр јалныз Бакыда дејил, Шуша, Нахчыван, Кәнчә кими маһалларда ачылыр. Реалист әсәрләр тез-тез тәрчүмә вә нәшр олунурду. Рус әдәбијјатынын мүтәрәгги тә'сир күчү күндән-күнә артмагда вә јајылмагда иди.

Јереванда вә Гори семинаријасында мүәллимлик едән, әдәби инкишафымызы диггәтлә изләјән маһир тәнгидчи Фиридунбәј Көчәрли шәрг әдәбијјатындакы мәһдудлуға гаршы јени әдәбијјаты, милләтләр арасында сых әдәби әлагә, достлуг, гардашлыг идејаларыны тәблиғ едирди. О, гәлиз дил вә ифадәләр ишләдән јазычылары тәнгид едәрәк онлары бөјүк рус әдәбијјатындан өјрәнмәјә чағырырды.

«Бөјүк әдибләрин јазысы һәмишә белә ачыг вә садә олур. Рус шаир вә әдибләриндән ән мәшһурлары: Пушкин, Некрасов, Туркенјев, Толстој вә Чехов өз әсәрләрини белә ачыг, садә вә рәван дилдә јазыблар»[1].

Онун Гафгаз мәтбуатында чап етдирдији «Азәрбајчан комедијалары» (1895), «Азәрбајчан әдәбијјаты» (1907), «Күрчү шаири Акаки Серетели» (1908), «Николај Василјевич Гогол» (1909), «Һәјата дә'вәт» (1911) вә башга мәгаләләри там мүасир руһда јазылмыш әсәрләрдир. Фиридунбәј кечән әсрин орталарында, әдәбијјатымызда башланан јени, реалист әдәбијјаты никбин севинчлә алгышлајырды. «40-чы иллләрдән башлајараг Азәрбајчан шаирләринин әсәрләриндән әввәлки еротик вә олдугча сентиментал истигамәтдән хејли фәргләнән јени бир мејл көрүнмәјә башлајыр. Бу јени истигамәтин ән көркәмли нүмајәндәси хынзырстанлы Гасымбәј (Закир) олмушдур...»[2].

Тәнгидчи, М. Ф. Ахундовун мәзијјәтләрини јүксәк гијмәтләндирир:

«М .Ф. Ахундовун Азәрбајчан әдәбијјатындакы хидмәтләри чох бөјүкдүр: о, һәм шаир, һәм драматург, һәм насир, һәм публисист, һәм дә тәнгидчи иди. Узун мүддәт ичәрисиндә јашадығы маарифпәрвәр адамларын мүһити онун мә'нәви гүввәсинин вә јарадычлыг исте'дадынын инкишафына чох көмәк етмишдир. Рус шаирләриндән о ән чох Пушкини, Гоголу вә Грибоједову јүксәк гијмәтләндирирди, Пушкинин өлүмү Ахундова чох гүввәтли тә'сир етмишди вә о бу кәдәрли һадисәнин хәбәрини алан кими чох тә'сирли бир ше'р дә јазмышды. Өз заманәсинин ән исте'дадлы вә мәдәни мүсәлманларындан олан Ахундов Загафгазија мүсәлманлары арасында һуманист идејаларын ән јахшы тәблигатчыларындан иди»[1].

[1] М. Ф. Ахундов. Әсәрләри, Бакы, Азәрнәшр, 1948-чи ил, сәһ: 235.
[2] Ф. Көчәрли. Сечилмиш әсәрләри, Бакы, 1963-чү ил, сәһ: 58.

Кечән әсрин ахырларында Марағалы Зејналабдынын фарс дилиндә Кәлкәтә шәһәриндә (Һиндистан) чап олунан мәшһур романы «Ибраһимбәјин сәјаһәтнамәси вә ја онун вәтәнпәрвәрлији үзүндән чәкдији бәла» Азәрбајчан дилинә тәрчүмә олунду.

Бу роман, мәшһур рус шәргшүнасы Јевкени Едуардевич Бертелсин дедији кими, Гоголун «Өлү чанлар» әсәри руһунда јазылмыш әсил реалист-сатирик бир әсәр иди. Бурада мүсәлман еһкамы, Иран, Түркијә, Мисир вә башга шәрг өлкәләрини бүрүјән чәһаләт, наданлыг, мүтләгијјәт зүлмү, инсан һүгугларынын тапдаланмасы, әсарәт вә дин һакимләринин вәһшилији вә зоракылығы кәскин реалист лөвһәләрдә, инандырычылыгла көстәрилирди.

Тәсадүфи дејил ки, Молланәсрәддинчиләр бу әсәри һәмишә јајмаға чалышыр, онун ајры-ајры фәсилләриндән парчалары тез-тез нәшр вә изаһ едирдиләр.

Чәлил Мәммәдгулузадә өз һүгугларыны тәләб едән, мәчлисләрдә вә чәмијјәтләрдә е'тинасызлыг көрән 30 нәфәр Иран фәһләсинин мәктубуна чавабында мәһз бу әсәрин адыны чәкир, «Ирани-виранын мәзлумларыны» бу китабы диггәтлә охујуб дүшүнмәји, дост-дүшмәни танымағы вә бундан сонра да әл-әлә вериб бирләшмәји һүгуг вә һәјат уғрунда мүбаризә јолуну тутмағы мәсләһәт көрүрдү.

Мүсәлман дининин адамлары ифлич етдијини Фиридунбәј «Дүнјада бәла нәдән төрәјир» (1909) адлы мәгаләсиндә үрәк ағрысы илә јазырды: «Зүлм вә ситәмә, һәр гисим әдаләтсизлијә бизим кими сәбредичи, таб кәтиричи, гисмәтинә разы олан башга бир тајфа тапылмаз».

Руби-Мәскунун мүхтәлиф мәркәзләриндә сүкунәт едән мүсәлман милләтләринин мәдәнијјәт вә фәзиләт чәһәтинчә далда галмагларына тәрәгги вә тәалидә ичз көстәрмәкләринә баис олан үмдә сәбәбләрдән бириси дә, онларын һәр бирисинин тәкликдә јары һиссәси ишдә вә шуғлсуз, дүнјадан бил-күллијјә бихәбәр һалда јашајыб галмағыдыр. Бу бәдбәхт һиссә аләми-исламда үнас әһлиндән ибарәтдир...»[1].

XX әсрин әввәлләриндә чәмијјәт дахилиндә сон дәрәчә бөјүк сијаси-ичтимаи мүбаризәләр көркәмли әдибләримизи һәјата даһа ачыг көзлә бахмаға, она реалист мүнасибәт бәсләмәјә мәчбур етди. Бәдии сәнәтдә реализм һаким мөвге газанмаға башлады.

Лирик-севки мотивләри, тарихи-әфсанәви сүжетләр тәдричән күнүн актуал ичтимаи мәсәләләри илә әвәз олунду.

[1] Ф. Көчәрли. Сечилмиш әсәрләри, Бакы 1963-чү ил, сәһ. 64—65.

Тәмәли М. Ф. Ахундов тәрәфиндән гојулмуш реализм мәктәби әдәбијјат вә сәнәтдә һаким истигамәт олду. Зәнкин, реалист рус әдәбијјаты исә бу саһәдә Азәрбајчан әдибләри үчүн мисилсиз бир тәчрүбә мәнбәји иди. Үмумән, М. Ф. Ахундова гәдәрки Азәрбајчан әдәбијјатында, хүсусән, ше'риндә чанлы, реал һәјат мотивләри зәиф идисә, сонракы әдәбијјатымызда ичтимаи-синфи мүбаризәләр башлыча вәзифә кими тәсвир олунду. Јени бәдии сәнәт гаршысындакы әсас тәләб дөврүн, заманын ичтимаи проблемләринә чаваб вермәк, охучу күтләсини исә бу проблемләрин һәјата кечирилмәсинә, һәллинә сәфәрбәр етмәк принсипи олду.

Һеч бир заман сијаси мүбаризәләр әсримизин әввәлләриндә олдуғу гәдәр бәдии әдәбијјата јеримәмишдир. Һеч бир заман зәһмәткеш күтләләрин һәрәкаты, садә зәһмәт адамларынын талеји, Азәрбајчанын кәләчәји индики гәдәр ше'рдә, нәсрдә вә драмада кәскин, ачыг вә чәсарәтлә гојулмамыш, тәсвир олунмамышды.

Инди әдәбијјат јалныз јазы вә оху материалы дејил, мүбаризә силаһы, сијаси чағырыш вә ичтимаи програм мәгамына кәлмишди. Һәтта «әдәбијјат башга, сијасәт башга» дејән, сәнәт-сәнәт үчүн нәзәријјәсини изләјән романтик јазычылар да күнүн сијаси һәјатындан кәнарда дурмағы, синиф мүбаризәси просесиндә әмәли сурәтдә иштиракдан кәнарда дурмағы бачармырдылар.

Реализм мәсәләси јазычы вә јазычы групларынын истәк, арзусу кими јох, чанлы, фәал, һәр шејдән күчлү олан муасир һәјатын зәрури **тәләби** кими ортаја чыхырды. аj олмурду ки, јени гәзет, журнал нәшр олунмасын, театр тамашалары верилмәсин, шаирләр арасында мүбаһисә, мүнагишә баш вермәсин. Мүһүм ичтимаи-сијаси мәсәлә јох иди ки, мәтбуата дүшмәсин, бу вә ја башга дәрәчәдә гәләм саһибләринин музакирә бәһси олмасын. Мәктәб јох иди ки, бу һадисәләрдән кәнарда галмыш олсун. Ингилаб илләриндә (1905—1911) шаир Мирзә Әләкбәр Сабирин, демәк олар, арасы кәсилмәјән гүввәтли бәдии сатиралары он минләрчә охучунун зәрури мә'нәви гидасы олмушдур. Бу ше'рләрин чохунда Сабир күнүн ән јени, гызгын һадисәләрини тәзә, орижинал, тамам јени бир дил вә шәкилдә экс етдирирди:

Нәдир аја кенә үсјанлары иранлыларын?...
Сыгыныб консула хаганлары иранлыларын...

Һолур ширин мәзаг етсә мәни һәлвајн-һүрријјәт,
Јесәм бир ләгмә ондан, сөјләсәм охгај һүрријјәт.

Ваһ бу имиш дәрси үсули-чәдид?
Јох, јох огул, мәктәби-үсјанды бу!

Нә сохулмусан араја, а башы бәлалы фәһлә.
Нә хәјал илә олубсан белә иддиалы фәһлә?

Рәдд ол гапыдан, ағлама зар-зар диләнчи.
Бәсдир, бу гәдәр башлама фәрјада экинчи!

Бәлаји-дәрдә дүшдүн, разы ол, бичарә сәбр ејлә!

Иш јавалашды гојмајын,
Милләт ојашды гојмајын!
Кафир олуб, вурун, вурун!
Ришеји-үлфәтин гырын!

Бу интеллиКентләрин сөзүн кәтирмә һеч аралыға
Олары көрмәк истәсән, шәрабы көр, гумары көр!

Мәзлумларын көз јашы дәрја олачагмыш,
Дәрјалары, үммaнлары, нејләрдин илаһи!

Јени, реалист, ингилаби ше'р әсил халг ше'ри мәһз бу руһда јаранып, сүр'әтлә үмуми шөһрәт тапырды. Әдәбијјат тарихимиздә Сабир гәдәр халг һәјатына нүфуз едән, өз охучулары илә үрәкдән сирдаш кими дилләшән, дәрдләшән икинчи бир шаир дүшүнмәк чәтиндир. Сабир гәдәр, аз бир мүддәтдә, үмуми шөһрәт тапан, јүз минләрин гәлбинә кирән, үрәкләрдән хәбәр верән сәнәткар олмамышдыр. Сабир јени, реалист ингилаби-сатирик ше'рин бөјүк бајрагдары иди. Онун сатиралары «Молла Нәсрәддин» журналында вә башга гәзет, журналларда ән чох охунан, изләнән, тәгдир олунан әсәрләр иди. Аз бир мүддәтдә бу ше'рләр әдәбијјатда јени чәрәјанын гәләбәсини хәбәр верир, онларла исте'дадлы шаирләрә нүмунә көстәрирди. XX әсрдә Азәрбајчан реалистләри, сатирик «Молла Нәсрәддин» журналы әтрафында бирләшәрәк, биринчи рус ингилабынын идејалары илә илһамланараг халг күтләләри вә һәрәкаты далғаларына гошулур, бәдии әдәбијјаты азадлыг уғрунда әсил мүбаризә силаһына чевирмәк үчүн чарпышырдылар. Чәлил Мәммәдгулузадә, Сабир, Әбдүррәһимбәј Һагвердијев, Үзејир Һачыбәјов, Нәриман Нәриманов, Абдулла Шаиг, М. С. Ордубади, Әли Нәзми, Фиридунбәј Көчәрли, Сүлејман Сани Ахундов вә башгаларынын әсәрләриндә әсас мөвзу вә материал муасир ичтимаи һәјат вә азадлыг, мааариф-мәдәнијјәт јолунда кедән мүбаризәләр иди.

Реалист әдибләрин башлыча гәһрәманлары рүтбәли, вәзифәли, дини, мүгәддәс шәхсләр, шаһлар, шаһзадәләр јох, һүри-мәләкләр јох, чанлы, реал инсанлар, һәм дә садә инсанлар, әксәр һалларда исә зәһмәткешләр, фәһлә, кәндли, әснаф вә халг зијалылары идиләр.

Әдәбијјатда тәсвир олунан мүсбәт, хиласкар көстәрилән гәһрәманлар анчаг **халг** нүмајәндәләри, халг ичиндән чыхмыш, рус-Авропа тәһсил-тәрбијәси көрмүш, јенилик һиссилә јашајан кәнч вә көзүачыг зијалылар иди. Баһадырлар («Ба-

hадыр вә Сона»), Искәндәрләр («Өлүләр»), Фәхрәддинләр («Мүсибәти-Фәхрәддин»), Фәрһадлар («Бәхтсиз чаван»), Рзагулу фирәнкимәаблар («Бәдбәхт милјончу»), Күлбадамлар («Пир»), Күлбаһарлар («Анамын китабы») идиләр.

Реалист шаир вә әдибләрин дили көһнә, ән'әнәви јазы тәрзиндән, јад тә'сирләрдән узаг, чанлы данышыг дилинә әсасланан садә, ајдын ва ачыг бир дил иди. Она көрә дә бунлар јалныз бир овуч охумушлар илә дејил, он минләр илә, күтлә илә данышыб дилләшмәји бачарырдылар. «Молла-Нәсрәддин» журналыны јалныз савадлылар јох, һәтта әлифба билмәјән фәһлә, һамбал, кәндли, евдар гадын да алыр, әввәлчә мараглы, мә'налы шәкилләринә бахыр, сонра гатлајыб евә кәтирир, гоншуда, достлар ичиндә таныдығы савадлыја вериб охумасыны хаһиш едир, күлә-күлә, ләззәтлә гулаг асырдылар.

Реалист драматуркијанын јаранмасы Ахундовун ады илә бағлыдырса, реалист һекајәнин, һәјат вә һәгигәт мәзмунлу һекајә стилинин јаранмасы Мирзә Чәлилин ады илә бағлыдыр. Мирзә Чәлил бөјүк рус әдәбијјатынын зәнкин тәчрүбәсинә, Гогол, Толстој, Чехов кими нәһәнк нүмајәндәләринә әсасланараг реалист һекајә жанрынын јүксәк нүмунәләрини јаратмышдыр. «Почт гутусу», «Уста Зејнал», «Рус гызы», «Иранда һүррријјәт», «Данабаш кәндинин әһвалатлары» вә с. јалныз Азәрбајчанда дејил, бүтүн Јахын Шәрг бәдии нәсриндә јени вә әвәзсиз нүмунәләрдир. Чәлил Мәммәдгулузадә өз һекајәләриндә мүсәлман мәишәтинин парлаг лөвһәләрини јаратмагла, фанатизм, чәһаләти, вәһши истисмары ифша етмәк, садә, сырави зәһмәт адамларынын кечмишдә јазыг, көмәксиз, агыр вәзијјәтини, әзаб, изтирабларыны јаныглы, инандырычы бир дил илә ифадә етмәклә, мүасир һәјатын чанлы мәнзәрәләрини көстәрмәклә һәмишә ики һәјаты, көрүш вә мәишәти мүгајисәли тәсвир едирди: Әвам мүсәлман һәјаты, мәдәни Авропа, рус һәјаты.

Биринчини кәскин сатира сүнкүсүнә тутур, икинчисини, алгышлајыр, тәблиғ едирди. О, бир тәрәфдән мүлкәдар ағалығына, дини фанатизмә, икинчи тәрәфдән јаланчы, икиүзлү буржуа зијалыларына, сәнәти, әдәбијјаты газанч васитәсинә чевирән позғун интелликентләрә гаршы мүбаризә апарыр, мәдәнијјәт вә әдәбијјатда халг мәнафејини, руһуну бүтүн варлығы илә мүдафиә едирди. Әсримизин әввәлләриндә М. Ә. Сабир јени ше'рин, Ә. Һагвердијев јени драманын бајрагдары идисә, Мирзә Чәлил хүсусилә јени, реалист, никбин һекајәнин бајрагдары вә јарадычысы иди.

Өлмәз «Өлүләр» комедијасы илә јанашы Мирзә Чәлилин лаконик новеллалары әдәбијјат тарихиндә шәрәфли јерләрдән бирини тутмуш вә һәмишә тутачагдыр. «О бизим Чеховумуздур» халгын бу гијмәти һәгигәти ифадә едир. Азәрбајчан совет әдибләри Достојевскинин мәшһур сөзүнү («биз һамымыз «Шинелдән» чыхмышыг») дәјишдирәрәк ифтихарла дејирләр: —«Биз «Почт гутусундан» чыхмышыг».

Әсримизин әввәлләриндә Азәрбајчан реалист әдибләринин халга мәһз драма шәклиндә даһа чох мүрачиәт етмәси, драма, комедија јазмалары да тәсадүфү дејилдир. Ингилабдан габагкы Азәрбајчан савадсызлар өлкәси иди. Охучуја јох, тамашачыја архаланмаг әдиб үчүн даһа реал бир тәшәббүс иди. Чүнки, театрдан јалныз охумушлар јох, үмумән мараглылар истифадә едирдиләр. Комедијанын дәб дүшмәсинин әсас сәбәбләриндән бири дә феодал мүнасибәтләри, чәһаләт, наданлығын һөкм сүрдүјү шәриәт еһкамынын туғјан етдији бир өлкәдә комедија материалынын даһа чох олмасы иди. «Һачы Гара»нын, «Мәшәди Ибад»ын халг арасында мәсәл һөкмүнә кечмәси вә бу типләрин үмумән чамаатын нифрәтинә мә'руз галмасы тәсадүфү дејилдир.

Азәрбајчанда ингилаб әрәфәсиндә реалист әдибләр дә Русијада олдуғу кими өз сатира сүнкүләрини, тәнгид атәшләрини көһнә гурулуша, мүтләгијјәт, буржуа-мүлкәдар истисмарына, мөвһумат вә чәһаләтә гаршы чевирәрәк, әдәбијјаты мүасир мүбаризәләрә сәфәрбәр едәрәк ингилабын јолуну тәмизләмәкдә, кәләчәк азад, хошбәхт, ишыглы һәјат уғрунда Коммунист партијасынын рәһбәрлији алтында фәһлә синфинин апардығы гәһрәман мүбаризәјә мисилсиз јардым етмиш, азадлыг идејаларынын јорулмаз чарчысы олмушлар.

Сосиалист ингилабы әрәфәсиндә јазыб јарадан, күнүн ичтимаи-сијаси мүбаризәләрини дүрүст әкс етдирмәјә чалышан реалист әдиб вә шаирләримиз кәләчәк совет әдәбијјатынын, сосиалист реализми сәнәтинин илк тәмәл дашларыны гојан мәдәнијјәт вә әдәбијјат хадимләридирләр. «Правда» гәзети Сабирин симасында һаглы олараг бунлары **совет әдәбијјатынын һәгиги сәләфләри адландырыр.**

ЧӘЛИЛ МӘММӘДГУЛУЗАДӘ РЕАЛИЗМИ

Азәрбајчан әдәбијјаты гәдим дөвр һуманизминин маһијјәтини, характерини өјрәнмәк үчүн Низами поезијасы; орта әсрләр ше'ри вә мәһәббәт лирикасынын ичтимаи вә интим кејфијјәтләрини билмәк үчүн Физули јарадычылығы; XX әср буржуа-романтизминин мүрәккәб вә зиддијјәтли истигамәтини арашдырмаг үчүн Һүсејн Чавид драматургијасы нә гәдәр зәнкин, әлван материал верирсә, **јени әдәбијјатын** ән гүдрәтли мәктәби олан реализм үслубунун шәкил вә мәзмун хүсусијјәтләрини дүрүст мүәјјән етмәк үчүн дә Мирзә Чәлилин (1866—1932) әсәрләри әвәзсиз вә түкәнмәз мәнбәдир.

Бу реализм нәинки тәкчә һәмин дөвр әдәбијјатымызы, һәм дә тарих, фәлсәфә, һүгуг кими бир сыра һуманитар саһәләрдәки вәзијјәти, мәнзәрәни өјрәнмәк үчүн чох зәруридир.

Чәлил Мәммәдгулузадә (Молла Нәсрәддин) бөјүк әдәби мәктәб јаратмыш, Азәрбајчан әдәбијјатында јени бир чығыр ачмыш әдибдир. О, 1866-чы илдә Нахчыванда доғулмуш, 1888-чи илдә Гори мүәллимлик семинаријасыны битириб, кәнддә мүәллимлијә башламышдыр.

1898-чи илдә әдиб Јеревана көчмүш, орада мүтәрчимлик вә вәкиллик етмишдир. Сонра бу иш хошуна кәлмәдијиндән әл чәкмиш, хырда һекајәләр јазмагла мәшғул олмушдур. «Данабаш кәндинин әһвалатлары» бу дөврүн мәһсулудур. Аллегорик вә мәнзум һекајәдән ибарәт олан «Чај дәсткаһы» әдибин илк әсәрләриндән сајылыр.

Биринчи мәтбу әсәри олан «Почта гутусу» һекајәсини илк дәфә «Шәрги-Рус» (1903) гәзетинин мүһәррири Мәммәд Аға Шаһтахтлыја охумушдур. Мәммәд Аға Шаһтахтлы һәмин һекајәни бәјәниб, мүәллифи даһа да һәвәсләндирмиш, ону өз гәзетиндә ишә чағырмышдыр.

Чәлил Мәммәдгулузадә 1904-чү илдән «Шәрги-Рус» гәзетиндә мүһәррирлијә башламыш, 1906-чы ил апрел ајынын 7(20)-дән мәшһур «Молла Нәсрәддин» мәчмуәсини нәшр етмишдир.

«Шәрги-Рус» гәзети бағландыгдан сонра Чәлил Мәммәдгулузадә «Гејрәт» мәтбәәсини тәшкил едәрәк, бир сыра мүәллифләрин мүтәрәгги мәзмунлу китабларыны нәшр етдирир.

Илк нөмрәләриндән е'тибарән «Молла Нәсрәддин» журналы бүтүн Јахын Шәргдә шөһрәт газаныр, бир чох көзүачыг әдиб, шаир вә мүһәрририн мәчмуә әтрафында топланмасына сәбәб олур. Әввәл Тифлисдә (1906—1917), сонра бир мүддәт Тәбриздә (1921—1922) вә нәһајәт, Бакыда (1922—1931) нәшр олунан, тәхминән 25 илә јахын бир өмүр сүрән (1906—1931) «Молла Нәсрәддин» мәчмуәси әдибин ичтимаи фәалијјәтиндә, еләчә дә бүтүн Азәрбајчан демократик мәтбуаты тарихиндә әсас јер тутур.

Чәлил Мәммәдгулузадә мүһәррирликлә јанашы һекајәчилик вә драматургија фәалијјәтини дә давам етдирирди. «Өлүләр» (1909), «Данабаш кәндинин мәктәби»(1922), «Анамын китабы» (1920), «Дәли јығынчағы» (1927) әдибин ән мүһүм сәһнә әсәрләриндәндир. Бу әсәрләр узун мүддәт јалныз Азәрбајчанда дејил, бүтүн башга мүсәлман шәһәрләриндә дә ојнанмышдыр. Чәлил Мәммәдгулузадәнин пјес вә һекајәләри дөнә-дөнә нәшр олунмушдур. 1935—47-чи илләрдә ССРИ Елмләр Академијасы Азәрбајчан филиалы тәрәфиндән әдибин күллијјаты (үч чилддә) нәшр едилмишдир. Әсәрләри рус вә башга гоншу халгларын дилләринә тәрчүмә олунмушдур. Бакыда әдибин һејкәли јүксәлмиш, адына күчәләр, мәктәбләр, мәдәнијјәт очаглары гојулмушдур.

***

«Садәлик, тәбиилик вә реал һәјата јахынлыг Мәммәдгулузадә һекајәләринин әсас мәзијјәтләридир. Һәр шејдән көрүнүр ки, **мүәллиф өз халгынын һәјатыны вә дүнјакөрүшүнү јахшы билир** вә инчә мүшаһидә габилијјәтинә маликдир. Онун билаваситә һәјатдан көтүрүлмүш һекајәләри бизим Шәрг јазычы вә шаирләриндә олдуғу кими, бош фантазијанын мәһсулу дејилдир. Мәммәдгулузадәнин башга бир мәзијјәти дә онун мүшаһидә етдији һәјаты чанлы вә анлашыглы дил илә, шәрг јуморунун ајдын хүсусијјәтләри илә верә билмәсидир ки, бу да охучунун нәзәрини һәр шејдән чох чәлб едир».

Бу сәтирләр тәхминән алтмыш ил әввәл Азәрбајчанда **реалист һекајә сәнәтинин** јарандығы илк илләрдә, Мирзә Чәлилин «Уста Зејнал» һекајәси мүнасибәтилә дејилмишдир. Әдәбијјатымызы, мәдәнијјәтимизи одлу бир мәһәббәтлә севән вә јолунда фәдакар чалышан Фиридунбәј Көчәрли (1863—1920) бунлары дәрин бир севинч һиссилә демишди. Чүнки Мирзә Чәлилин вә силаһдашларынын симасында Көчәрли мәһз јени әдәбијјатын, реалист мәфкурәнин јарандығыны, инкишаф етдијини көрүр вә фәхр едирди.

Мирзә Ҹәлил халг һәјатыны бүтүн севинчли, кәдәрли, ишыглы вә көлкәли, јени вә көһнә мәнзәрәләри илә әдәбијјата кәтирән, сөз сәнәтини бу халгын гуртулуш вә сәадәтинә сәфәрбәр етмәји вачиб вәтәндашлыг вәзифәси сајан биринчи әдибләрдәндир. Ингилаба гәдәрки Азәрбајчан кәнди, кәндлиси, онун һәјат, мәишәт лөвһәләри, тәфәккүр тәрзи вә сәвијјәси һеч бир әдибин гәләминдә Мирзә Ҹәлилдә олдуғу гәдәр тәбии, доғру тәсвир едилмәмишдир.

В. И. Ленин Лев Толстој һаггындакы даһијанә мәгаләләриндә реализм күчүнү көстәрәрәк јазырды: «Толстојун әсәрләриндә мәһз күтләви кәндли һәрәкатынын һәм күчү вә зәифлији, һәм дә гүдрәти вә мәһдудлуғу ифадә олунмушдур. Толстојун дөвләтә вә бүрократик полис килсәсинә гаршы һәрарәтли; еһтираслы, чох заман амансыз сурәтдә кәскин протести ибтидаи кәндли демократијасынын әһвал-руһијјәсини верир вә әсрләр боју давам едән тәһкимчилик һүгугу, чиновникләрин өзбашыналығы вә гарәтләри, килсә ријакарлығы, алдатма вә фырылдагчылығы һәмин кәндли демократијасында дағлар гәдәр гәзәб вә һиддәт топланмасына сәбәб олмушдур...»[1].

В. И. Ленинин Толстој реализми вә онун тәсвир објекти һаггындакы фикирләрини мүәјјән дәрәчәдә Мирзә Ҹәлил һаггында да демәк олар. Чүнки Мирзә Ҹәлил, хүсусән илк јарадычылығында әсасән кәндли синфинин, мәзлум кәндлиләрин мүтәфәккири иди. О, Азәрбајчан кәндинин дәһшәтли истисмар мәнзәрәләрини, кәндлинин диләнчи вәзијјәтини көрүр вә гәзәбләнирди.

Мирзә Ҹәлил көрдүјү дәһшәтли мәнзәрәләри гәләмә алмаг, гәфләт јухусунда јатанлары ојатмаг үчүн чарә ахтарырды. Әдәбијјатын, јазычынын мүгәддәс вәзифәсини бунда көрүрдү. Кәнди вә кәндлини һөрүмчәк тору кими бүрүјән истисмар, зүлм, чәһаләт, дини мөвһумат дура-дура гәләм саһибләринин әфсанәләрдән, «јарын пәришан зүлфүндән, каман гашындан, шәһла көзүндән» јазмағы бөјүк әдибә чох тәәччүблү кәлирди.

«Бизим бә'зи бошбоғаз јазычыларымыз да охшајырлар һәмин тәбибләрә ки, азарлынын нәбзинә бахандан сонра «худаһафиз» дејиб папагларыны ахтарырлар.

Гәринәләрлә милләтимизин ширин чанына милјонларча ач микроблар дарашыб ганыны сормагдадыр вә мәһз бу һәшәратдыр милләти хәстә едән вә мәһз бу микроблардыр ону бәднам едән! «Ничат, ничат» демәклә ничат јолу өзү-өзүнә тапылмаз... Мүфтә-мүфтә «ничат», «мәктаб» демәклә «фатыја туман олмаз!» **Лазымдыр микроблары милләтин бәдәниндән кәнар еләмәк!** Јохса, нә көз јашы төкмәклә азарлы шәфа тапар, нә дуа јазмагла!»[1].

Әдәбијјатымыз тарихиндә Мирзә Ҹәлилә гәдәр синфи, ичтимаи мүбаризә вәзифәсини бу гәдәр ачыг, ајдын, кәскин вә мүстәгил шәкилдә гојан башга бир әдиб тапмаг чәтиндир.

Гори мүәллимләр семинаријасыны битириб Азәрбајчан кәндләриндә мүәллимлик едән әдиб мүасир китаблар, мәтбуат илә фәрманлар, рәсми сәнәдләр илә һәјат арасында, хәјал илә һәгигәт арасындакы дәрин учуруму көрүр, тәсвир етмәк истәјирди.

Бөјүк франсыз әдиби **В. Һүго** һәлә јүз ил бундан әввәл јени әср әдәбијјатынын сәчијјә вә вәзифәсини дүрүст тә'јин едәрәк дејирди: «XIX әср әдәбијјатында бир ад галачаг—**о демократик әдәбијјат** адланачаг! Онун бирчә мәгсәди олачаг: һәгигәт илә идеалын парылтысы васитәсилә инсан идракыны ики гат кенишләндирмәк мәгсәди! Роман мүасир сәнәтин там гәләбәсидир. Роман бөјүк XIX әсрдә инсан дүһасы тәрәгги вә гүдрәтинин бир тәзаһүрүдүр».

Азәрбајчанда јени, реалист әдәбијјатын банисн Мирзә Фәтәли Ахундов «Күлүстан» вә «Зинәтүл-мәчалис» вахты кечди, инди заманә драм вә роман тәләб едир»—дејәндә әсрин тәләбини нәзәрдә тутур вә вәтәнинин кәнчләринә мүрачиәт едирди. Мүасир буржуа мәтбуатынын вә бир чох гәләм саһибләринин зиддинә олараг Мирзә Ҹәлил дә М. Ф. Ахундову изләјир, јени мәтләбләр, јени мә'нәви гида истәјир, үзүнү охумушлара дејил, мәһз авам чамаата тутур, јаныглы-јаныглы мүрачиәт едирди:

«Сизи дејиб кәлмишәм, еј мәним мүсәлман гардашларым!...».

Мирзә Ҹәлил кечән әсрин бөјүк мүтәфәккирләрини диггәтлә изләјир вә өјрәнирди.

Сон әсрләрдә Мирзә Фәтәли Ахундов вә Н. Нәримановдан сонра Азәрбајчан әдәбијјаты, мәдәнијјәти вә үмумијјәтлә, ичтимаи инкишафы тарихинин ән бөјүк симасы мәһз Мирзә Ҹәлил Мәммәдгулузадәдир.

Мирзә Ҹәлилин әдәби, ичтимаи фәалијјәти о гәдәр кениш, о гәдәр зәнкин, әһатәлидир ки, һәлә онун сағлығында белә өз тә'сирини бүтүн Јахын Шәргдә көстәрмишди. Мүсәлман өлкәләриндә, даһа доғрусу, Азәрбајчан дили анлашылан **бүтүн шәрг** вә гәрб өлкәләриндә елә мәдәни өлкә јохдур ки, орада Ҹәлил Мәммәдгулузадәни бу вә ја башга дәрәчәдә танымасынлар. Онун фәалијјәти вәтәниндә чоғрафи һүдуд танымадығы

---

[1] В. И. Ленин. Әсәрләри, 26-ны чилд, Азәрнәшр, 1960. сәһ. 337—342.

[1] Ҹ. Мәммәдгулузадә. «Микроблар». Фелјетонлар, мәгаләләр, АДУ Нәшријјаты, 1961, сәһ. 245.

кими, заман мəhдудијјəти дə танымыр. 25 ил мүттəсил вə гəhрəман мəтанəти, чəсарəти илə нəшр олунан «Молла Нəсрəддин» (1906—1931) мəчмуəсинин həр нөмрəси həр јердə вə həр заман тəзəдир. Əдибин мə'налы, бəдии, ичтимаи тəнгиди, онун həгигəт севəн гəлəми XX əср ичтимаи фикринин јетирдији əн зəнкин хəзинəлəрдəн бири кими Азəрбајчан халгынын ичтимаи мүбаризə, мəдəнијјəт тарихинə дахил олмушдур.

«Молла Нəсрəддин»» елə бир həгигəт вə интибаh китабыдыр ки, ону ачан həр бир шүурлу охучу, мүəллифин бөјүклүјүнə вə шан-шəрəфинə валеh олачагдыр. Азəрбајчан халгынын ојанмасы, мə'нəви силаhланмасы вə ингилаб јолуна дүшмəсиндə, əсрлəрчə феодал зүлм вə зүлмəтиндə јашајан күтлəлəрин əсарəтдəн, «өлүлəр» алəминдəн гуртулмасында, тəрəгги вə сəадəт үчүн чарпышмасында, өз мүгəддəраты, өз азадлығы вə hүгугу уғрунда мүбаризəсиндə, маариф вə мəдəнијјəтин тəблиғ едилмəси вə јајылмасы ишиндə, елм ишығы илə ишыгланмасында «Молла Нəсрəддин»дəн бөјүк иш көрəн икинчи бир халг журналы көстəрмəк чəтиндир. Елə буна көрə дə Азəрбајчан халгы, Совет hөкумəти «Молла Нəсрəддин» мəчмуəсинин вə онун фəдакар тəшкилатчысы Чəлил Мəммəдгулузадəнин адыны həмишə уча тутмуш, hөрмəт вə иззəтлə јад етмишдир.

Еjни илə дə əдəби јарадычылыг саhəсиндə јени əдəбијјатын истигамəтини дүшүнəркəн Чəлил Мəммəдгулузадə бүтүн бөјүклүјү илə нəзəримиздə чанланыр. Классик гəзəл, сарај əдəбијјатына, мəчлис, меј-мəзə əдəбијјатына гаршы həјат вə мүбаризə əдəбијјатынын, халгдан вə онун тəрəгги мејллəриндəн доған вə бу мејллəри ифадə едəн həгиги, тəнгиди реализмин инкишаф етдирилмəсиндə, həјат вə мəишəтимизин əлван лөвhəлəринин əтрафлы вə чəсарəтлə əдəбијјата кəтирилмəсиндə, халг зəка вə јуморунун инкишафында, тəбиилик, садəлик вə həгигəтпəрəстлијин бəдии бир ме'јар кими галиб кəлмəсиндə, Сабир гəлəминин чанланмасында, Сабир əн'əнəлəринин күчлəнмəсиндə Азəрбајчан əдəбијјаты тарихи həр кəсдəн əввəл Чəлил-Мəммəдгулузадəјə миннəтдардыр.

Чəлил Мəммəдгулузадəнин јаратдығы «Молла Нəсрəддин» мəчмуəси 1905-чи ил ингилабындан сонра Азəрбајчанда халг азадлыг həрəкатынын мə'на вə руhуну доғру ифадə едəн əн нүфузлу бир мəтбуат олараг танынмышдыр. Бу мəчмуəдə ингилаб дүшмəнлəринə, мүтлəгијјəтə, иртичачылара гаршы əн кəскин сатиралар, həчвлəр, тазијанəлəр јазылырды. 1906—1911-чи иллəрдə «Молла Нəсрəддин» Иран шаhы Мəммəдəли шаhын тахтдан салынмасы вə говулмасы, мəшрутə мүчаhидлəринин фəалијјəти уғрунда Солтан Əбдүлhəмидин зүлмүнə гаршы, Столыпинин гаракүруhуна гаршы, болшевик мəтбуаты руhунда олдугча кəскин вə олдугча həгиги вə тə'сирли

јазылар нəшр едирди. Истəр Азəрбајчанда вə истəрсə Иран вə Түркијə өлкəлəриндə истисмарчылара гаршы апарылан шəрəфли мүбаризəлəрдə «Молла Нəсрəддин» елə мүтəрəгги бир иш көрмүшдүр ки, буну ингилаб həрəкаты тарихи heч бир заман унутмајачагдыр.

Халга архаланан вə «Еј мəним мүсəлман гардашларым, сизи дејиб кəлмишəм!»—хитабы илə ишə башлајан мəчмуə охучулар арасында мүстəсна шөhрəт газанмыш, илдырым сүр'əти илə јалныз Азəрбајчана, Гафгаза дејил, бүтүн Јахын Шəргə јајылмышдыр. Илк нөмрəсиндə мəчмуə интибаh зəрурəтини «ширин јухуда јатан миллəтин тəсвири» илə вермишдир.

«Бурада јатанлар hаман бизим бəдбəхт миллəтимиздир. həрчəнд дүнјада бəдбəхт вə лакин ахирəтдə чəннəт саhиби мүсəлманлардыр. həрчəнд Николај, мүhарибəдəн сынмыш вə јорулмуш Николај ингилаб еhтијаты тə'сири алтында мүвəггəти олараг, азадлыглар е'лан едибдир. Хошбəхт мүсəлманлар јатыблар. həрчəнд Николај падшаh бу манифести мин чүр баhанə илə кери алмаг истəјир, бəhиштликлəр həлə јатыблар... Амма hамысы јатмајыб, кəрнəшəнлəр дə вардыр. Ојанмаг истəјəнлəр дə вардыр...»[1].

Мəчмуə өз садəлији, ширин јумору, халгын үрəјиндəн хəбəр верəн доғру, тəбии, ширин јазылары илə аз мүддəтдə үмуми hөрмəт вə шөhрəт газанды.

Мəчмуə өз исте'дадлы мүəллифлəринин (М. Ə. Сабир, Ə. hагвердијев, Ə. Нəзми, Өмəр Фаиг вə с.) көмəји илə мəзлум шəргə елə бир сəс салды ки, нəинки «кəрнəшəнлəр», нəинки «ојанмаг истəјəнлəр», həтта ширин гəфлəт јухусунда јатмаг истəјəнлəр дə бу сəсə биканə гала билмəдилəр.

«Молла Нəсрəддин» тез бир заманда hөрмəтини газандығы кениш охучу күтлəсинə, вəтəнинин азадлыг севəн адамларына, ингилаби гүввəлəрə архаланараг ичтимаи тəнгид даирəсини артырды вə мəзмунуну даhа да кəскинлəшдирди. Истəр дахилдə, истəрсə харичдə иртичачылар үчүн əн горхулу мə'нəви бир гүввə олду. Дөнə-дөнə чəримəјə, сензура тə'гибинə уғрајан вə сəһифəлəри ағ бурахылан, бə'зəн дə бағланан мəчмуə heч нəдəн горхуб чəкинмəди, даим өз мəгсəдиндə сабит галды. Истанбулда, Теhран вə Тəбриздə, Ашгабадда, Мəрвдə, Бакыда тəкфир олунду. Мəнбəрлəрдə ахундлар мəчмуəнин мүəллифлəрини кафир, мүртəд е'лан етдилəр, мəчмуəни охумағы гадаған етдилəр. Бүтүн бунлар «Молла Нəсрəддин»ин нүфузуну нəинки əксилтмəди, həтта даhа да артырды

[1] Чəлил Мəммəдгулузадə, Хатиратым, Əсəрлəри, II чилд, Бакы, Азəрнəшр, 1936, сəh. 506.

Халгы алдатмаг васитәси олан дөвләт думасы вә онун мә'бусларыны биринчи дәфә ифша едән, пул күчүнә мә'буслуға кечән Бакы варлыларынын карикатурасыны чәкән, онларын чара нечә нөкәрчилик етдикләрини ачыг јазан «Молла Нәсрәддин» олду.

Бу мәчмуә Иран ингилабыны ган ичиндә боған рус чарына вә һачы Сәмәдхан кими чәлладларын гурдуғу дар ағачларына гаршы чәсарәтлә чыхыш едәрәк, јалныз иранлылары јох, бүтүн мүтәрәгги дүнјаны, һүрријјәтпәрәстләри е'тираза, фәалијјәтә чағырырды:

«Кимин артыг пулу вә ганы вар, Тәбриз ингилабчыларына көмәјә кетсин. Күчәләрдә шахсеј-вахсеј едиб баш јармаг бош ишдир. Бу күн Азәрбајчан Кәрбәла мејданыдыр».

Бу о заман иди ки, Гафгаз болшевикләри Тәбриз вә Иран ингилабына һәр чәһәтдән көмәк едир, шаһпәрәстләрин чинајәтләрини ачыр, халгын дүшмәнләрини ифша едирдиләр. «Молла Нәсрәддин» һамыны Тәбриз мүчаһидләринин, Сәттарханын көмәјинә чағырырды.

Истанбул ,Теһран, Тәбриз, Дашкәнд, Гаһирә вә с. шәрг мәркәз шәһәрләриндә «Молла Нәсрәддин»и тәкфир едән мүртәче үнсүрләр олдуғу кими, тәгдир едән көзүачыг мүсәлман зијалылары да вар иди.

«Молла Нәсрәддин»ин бир сыра јазыларыны азадпәрәст гәзетләр көтүрүб чап етдирдиләр. Теһранда фарс дилиндә чыхан «Сури-Исрафил» гәзети «Молла Нәсрәддин» һаггында тәгдиредичи мәгаләләри, ше'рләри Азәрбајчан дилиндә нәшр едирди. Гаһирә гәзетләри «Молла Нәсрәддин»ин кәскин тазијанә вә мукалимәләриндән истифадә едирдиләр. Журнал мүәллифләринин мәһарәти онда иди ки, онлар күнүн, ичтимаи һәрәкатын нәбзини тута билирдиләр. Бөјүк тарихи вә сијаси чаһаншүмул мәсәләләрлә јанашы өлкәдә чәрәјан едән ичтимаи-мәдәни һадисәләри дә әһатә едир вә өз көрүшләрини тәблиғә чалышырдылар. Журнал ән дәрин мәсәләләри ән садә ифадә вә шәкил илә вермәји бачарырды.

Ислам мүбалиғи Ахунд Молла Әбутурабын «анчаг дин елмләрини охумагла камил инсан олмаг олар»—дејә јаздығы мүртәче мәгаләләринә гаршы кәскин чыхыш едәрәк, «Молла Нәсрәддин» һәгиги елм вә маарифи мүдафиә вә тәблиғ едирди. «Шәлалә» (1913—14) мәчмуәсиндә јува салан пантүркистләрин, мачәрачы сәбрибәјзадәләрин Истанбул әдасы вә дили илә әксингилаби тәблиғатына гаршы кәскин атәш ачан вә онлары Азәрбајчандан гачмаға мәчбур едән «Молла Нәсрәддин» олду. Дил мәсәләсиндә, әлифба, гадын азадлығы, мәктәб, әдәби истигамәт, сәнәт мәсәләләриндә давамлы, ардычыл ингилаби јол тутан «Молла Нәсрәддин» әксингилабчылара вә мүһафизәкарлара галиб чыхды.

Чәлил Мәммәдгулузадә әдәби фәалијјәтә кечән әсрин ахырларында башламыш, 1904-чү илдән е'тибарән мәтбуатда әсәрләрини нәшр етдирмишдир. «Почта гутусу», «Кишмиш оjуну», Толстојдан тәрчүмә вә с.

«Данабаш кәндинин әһвалатлары»ндан сонра мәшһур вә јығчам һәјат вә мәишәт новеллаларыны («Буз», «Уста Зејнал», «Гурбанәлибәј», «Саггаллы ушаг», «Зыррама», «Өлүләр», «Анамын китабы», «Чај дәсткаһы», «Данабаш кәндинин мәктәби» комедијаларыны јаратмыш, совет дөврүндә исә «Бәлкә дә гајтардылар», «Дәли јығынчағы», «Кәманчә» вә с. әсәрләрини јазмышдыр.

Чәлил Мәммәдгулузадә һәмишә мөвзуларыны мүасир һәјатдан вә ичтимаи мүбаризәләрдән, чанлы ел мәишәтиндән алмышдыр. Тарихи мөвзуда бир дәнә дә әсәр јазмамышдыр. Бөјүк бир һәгигәт һиссинә, дәрин мүшаһидә гүдрәтинә малик олан әдиб өз доғма халгынын јашајышыны чох көзәл билирди. О, өзү һәмишә халг ичиндә јашамыш, халгын севинч вә кәдәри илә, халгын адәт вә ән'әнәләри илә бөјүмүшдүр. Онун ән бөјүк мүәллими халг иди. Һәм мүбаризә гүввәсини, һәм дә илһамыны бурадан алырды. Она көрә дә **халгчылыг** онун әсәрләринин һәм мәзмун вә һәм дә шәклинин **башлыча хүсусијјәтидир.** Чәлил Мәммәдгулузадә XX әср Азәрбајчан әдәбијјатынын ән көркәмли симасыдыр. Һәмин дөврдә нәинки Азәрбајчанда, үмумијјәтлә, бүтүн Јахын Шәрг өлкәләриндә Мирзә Чәлил илә мүгајисә едилә биләчәк бөјүк гәләм саһиби тапмаг мүмкүн дејилдир. Мирзә Чәлилин ичтимаи, әдәби фәалијјәти зәнкин вә чохчәһәтлидир. О, ичтимаи инкишаф тарихимиздә бир драматург, әдиб, журналист, ичтимаи хадим, мүтәфәккир кими мәшһурдур. Заман кечдикчә, әдибин әдәби ирси дәриндән өјрәнилдикчә бу шөһрәт даһа да артыр вә һүдудлары ашыр.

II

Мирзә Чәлил драматуркија фәалијјәтинә «Чај дәсткаһы» (1889) адлы аллегорик, мәнзум әсәри илә башламышдыр. Көрүнүр ки, бу әсәр кејфијјәтчә әдиби тә'мин етмәдијиндән чапа вермәмишдир. Азәрбајчанлыларла ермәниләрин гардашлығыны вә мусигинин инсан тәбиәтинә күчлү тә'сирини көстәрән «Кәманчә» (1920) кими хырда пјесләри варса да бир драматург олараг Чәлил Мәммәдгулузадә тема, мәзмун, тарихчә мүһүм силсилә «Өлүләр» (1909), «Данабаш кәндинин мәктәби», (1921) вә «Анамын китабы» (1920) әсәрләри илә мәшһурдур. Он илдән чох бир вахтда, бир-бириндән аралы јазылан мүәјјән вәһдәт тәшкил едән бу әсәрләрин халг һәјатыны, идрак вә инкишафыны әкс етдирмәк чәһәтиндән бөјүк әһәмијјәти вардыр.

Мүәллиф, «Өлүләр» әсәриндә дини е'тигад вә зеһнијјәт, патриархал мүнасибәт нәтичәсиндә тамамилә күтләшмиш, инсан һиссләрини итирмиш, бир сүрү шүурсуз күтләјә чеврилмиш авам, надан чамааты көстәрир. Дин вә мөвһумат фырылдагчылары бу адамларын чанына дарашмышлар. Авамлығы үзүндән кор, кар, лал вә дујғусуз олан адамларын әмәјини паразитләр асан мәнимсәјир, онларын әмәји илә јашајыр, үстәлик онлара ағалыг едирләр.

Шејх Нәсруллаһ дини «гулдурлуг түфәнкинә» (Сабир) чевирмишдир. Хорасандан Араз гырағына, Нахчывана гәдәр шәһәр вә кәндләри кәзир, «мөчүз» көстәриб «Мәһәммәд үммәтинә хидмәт едир». Бу «мө'чүзләр» һаггында һәр јердә данышылыр, анчаг ону көрдүм дејән олмур. Инанмамаға да кимсә һаглы дејилдир. Чүнки шәкк еләмәк күфр сајылар.

Әдиб, Шејх Нәсруллаһын мачәрасыны гәрибә, мәһарәтли бәдии бир үсул илә кәтириб ади вә реал мүсәлман мәишәтинә бағлајыр.

Аиләләр арасында хүсуси мүлкијјәтин төрәтдији мурдар иштәһаны, вәһши һәрислији усталыгла ачыб көстәрир. Өлүләрин дирилмәсинә инам, иштаһа, мө'чүзләрә инанан һәр кәнддә вә һәр шәһәрдә, әһалинин һәр гисминдә вардыр.

Әдиб феодал дүнјасында, мүсәлман аләминдә мәнфәәт һәрислији,' хүсусијјәтчилик иштаһасы үзүндән һәр бир шејин сахталашдығыны, тачир, әснаф, мүлкәдар, һачы вә ахундларда, бир сөзлә, «мүгәддәсләр» аләминдә е'тигадын да, күфрүн дә, севкинин дә, нифрәтин дә садәчә ријадан бир шеј олмадығыны чанлы, инандырычы лөвһәләрдә, јүксәк бәдии үсул илә вә садә ана дилиндә исбат етмишдир.

Шејх Нәсруллаһ гәбристанда әһалидән:

«Дирилмәсини истәдијиниз өлүләринизин адларыны верин»—дејә, сијаһи истәјәндә чохлары сусур, кәнара чәкилир. Бунун мә'насыны мүәллиф комедијанын гәһрәманы кефли Искәндәрин дили илә ачыр, чамаата дејир:

«Амма замани ки, рич'әт мәсәләси орталыға гојулду вә Шејх Нәсруллаһ өлүләрин дирилмәк ихтијарыны гојду сизин габағыныза, разы олмадыныз өлән гардашларынызын, бачыларынызын вә өврәт—ушагларынызын дирилмәјинә!

Нијә? Нијә разы олмадыныз?

Ондан өтрү ки, арвадларынызы јумруг алтында өлдүрмүшсүнүз. Ондан өтрү ки, гардашларынызын арвадыны алмысыныз. Ондан өтрү ки, өлән достларынызын јетимләринин малыны јемисиниз. Разы олмадыныз ки, дирилиб кәлсинләр вә сизин әмәлләринизи көрүб десинләр: тфу сизин үзүнүзә!».

«Өлүләр» комедијасында **кефли Искәндәр** вә **Шејх Нәсруллаһ** бир-бири илә вурушан ики чәбһәдир. Биринчиси халгын һәгигәт һиссини ифадә едән Бәһлули-диванә (данәндә) кими, һәм сәрхош вә һәм ајыг-сајыг бир адамдыр. Икинчиси фырылдагчы руһаниләрин, түфејли һијләкәрләрин нүмајәндәсидир. Биринчиси јаранмагда олан јени, ајыг, сағлам мүһакимәнин, икинчиси өлмәкдә олан **көһнә**, чүрүк, пуч мөвһумат көрүшләринин тимсалыдыр.

Кефли Искәндәр чох **мүрәккәб** вә ејни заманда, олдугча **ајдын** бир симадыр. О, әхлагсызлыг, аваралыг, шүурсузлуг үчүндән шәраба тутулмамышдыр.

Бәлкә дә о, һеч шәраб дүшкүнү дејилдир. Јалныз ичтимаи фачиәләри көрүб дујдуғундан вә бунлара гаршы өзүндә вә чәбһәсиндә лазыми мүгавимәт вә мүбаризә гүввәси көрмәдијиндән, һәрифлә бәрабәр гүввәси олмадан дөјүшә киришдијиндән, ачизлијини е'тираф етдијиндән, фачиәсини дујуб дәрк етдијиндән бу вәзијјәтә дүшмүшдүр.

Кефли Искәндәрин инкишафыны диггәтлә изләјәнләр, о сәрхош, лаубали кәнчә мәһәббәт бәсләјирләр. Бә'зән онун һалына јанырлар. Башы думанлы олмасына, чибиндә шәраб шүшәси кәздирмәсинә бахмајараг Искәндәр һәмишә ајыгдыр, ичтимаи дәрдләри дујур, онларын ағрысыны һамыдан артыг чәкир. О, үрәкдән севдији, һалына јандығы балача бачысы Назлынын үзүнә бахыб, онун башына кәтириләчәк фәлакәтләри, онун бир гул кими сатылачағыны, пуллу бир мәшәдинин гучағына атылачағыны тәсәввүр едир вә үрәкдән ағлајыр. Сәһәрдән ахшама гәдәр евдә халалар, бибиләр јанында отуруб, «әрә кетмәк дәрси» алан јазыг Назлынын талеји, һәмчинин бүтүн мәзлум Азәрбајчан гызларынын талеји Искәндәрә мә'лумдур. Она көрә дә үрәјинин башы јаныр:

«Еј мәним көзәл Назлы бачым! Бир бах, бах һәјатдә күн чыхыб. Сән ки, о күнү көрмәјәчәксән, нәјә лазымдыр онун ишығы! Чөлдә отлар көјәриб, ағачлар чичәк ачыб, амма нәјә лазымдыр сәнсиз о чичәкләр, о чәмәнләр!».

Искәндәр ејни һәссаслыгла балача гардашы Чәлалы диндирир:

«Сократ бир адам иди, чохданын адамы иди. Сократ дејирмиш ки, «мән дәрс охумамыш елә хијал еләрдим ки, дүнјада бир зад билирәм. Амма елм охујандан сонра јәгин еләдим ки, һеч зад билмирәм. Чәлал, ај Чәлал инди сән мәндән гачырсан, дејирсән ки, кефлисән! Амма валлаһ сән дә мәним кими дәрс охујуб гуртарандан сонра башлајачагсан кефли Искәндәрададашын кими күп дибиндә јатмаға, ха-ха-ха...»

Бунлар кефли јахуд шүурсуз адам сөзү дејилдир. Бунлар кечмиш вә кәләчәји көрүб дүшүнән, кәнчлијин, ушагларын, јени нәслин талеји вә дәрдләри илә јашајан адамын сөзләридир. Искәндәри, мәһз бу дәрдләр сәрхош етмишдир. О һәр бир һәссас адамда дәрдләрини унутмаг еһтијачы олдуғуну анлајыр. О, фикирләрини демәк, чамаата хитаб едиб чар чәк-

мәк үчүн јер вә фүрсәт ахтарыр. Белә бир фүрсәти гәбристанлыгда, шејхин алвери баш тутмајан јердә тапыр вә һәгигәти данышыр:

«Аллаһын алтында Шејх кими мәним дә бир елмим олајды ки...» өлүләрнән даныша биләјдим...

Өлүләр, бир күн Шејх Нәсруллаһ кәлиб дурачаг сизин башынызын үстүндә вә бир дуа охујуб уча сәс илә чағырачаг. «Дурун ајаға еј аллаһын мө'мин бәндәләри!»... Мән сизә вәсијјәт еләјирәм ки, Шејх Нәсруллаһын сөзләринә бахмајын!... Ај рәһмәтликләр, валлаһ һеч биринизи евә гојмајачаглар. Һансы гапыја кедиб, көрәчәксиниз ки, бағлыдыр. Јалварачагсыныз ки, аллаһ хатирәси үчүн ачын гапыны, мәним бурада әрим вар. Бу евин арвадыјам. Јенә сизи говуб дејәчәкләр: чох данышма, чых гој кет! Бизә арвад-зад лазым дејил. Дүнјада 9 јашында гыз чохдур. Сәнин кими кафтар бизә лазым дејил. Сәнин јерин гәбрдир... Өлүләр! Кәлин бу кефли Искәндәрин сөзүнү ешидин вә нечә ки јатыбсыныз елә дә јатын. Аллаһ сизә рәһмәт еләсин!..»[1].

Искәндәр елә һәссасдыр ки, гаршысындакы дүшмәнин күчүнү, өзүнүн исә ачизлијини дәрк едир. Өлүләрә ачыдығы гәдәр вә даһа чох дириләрә, вәтәндашларына ачыјыр. Севимли бачысы Назлынын Мир Бағыр ағаја әрә верилдијини, бу чинајәтә һазырлыг тәдарүкүнү көрүб изтираб чәкир, зарафат јолу илә дә олса, Назлыны көзләјән фачиәни дејир:

Назлы—Дадаш, анд олсун аллаһа, мән Мир Бағыр ағаја кетмәјәчәјәм.

Искәндәр — Бачым, һәлә сән ушагсан. Бир күн кәлиб көрәрәм сәнин габағына ајна тутуб, чәкә-чәкә апарырлар. Белә тутах ки, сән чәм-хәм еләдин... Истәмәдин кедәсән. О вахт көрәчәксән ки, сәни далдан итәләјиб дејирләр: дајанма, тез-тез кет. Чөнүб бахыб көрәчәксән сәни итәләјән сәнин атан һачы Һәсәндир»[2].

Искәндәр һәгигәт һиссини ифадәдә һәр бир имкандан истифадә едир.

Бу мәгамда әлбәт ки, доғма бир гардаш кими бачысына, Назлыја көмәк етмәк истәрди. Амма нә чарә ки, белә бир көмәкдән ачиздир. Тәкчә Искәндәр јох, бүтүн кәнд јығыла бу «гәзанын, гисмәтин», уғурсуз талејин гаршысында ачиздир. Чүнки, Ислам дини, феодал мүнасибәтләр һөкмранлығы мәнһус кабус кими гаршыда дајанмышдыр. Күндә онларла, јүзләрлә Назлы кими гурбанлар верилир вә бунлар Искәндәрин көзү гаршысында едилир. Бу мәһкумлуг вә әлачсызлыг Искәндәри дәли-диванә етмишдир. О, сәрсәри һалында доланыб-дејинмәкдән башга чарә тапмыр. Онда һәгигәт һисси нә гәдәр күчлүдүрсә, һәрәкәт, мүбаризә һисси бир о гәдәр зәифдир.

[1] Чәлил Мәммәдгулузадә, Әсәрләри, I ч, сәһ. 82.
[2] Јенә орада.

Чәлил Мәммәдгулузадә Молла Нәсрәддин тәхәллүсүнү тәсадүфи гәбул етмәмишдир. Әфсанәјә көрә ислам тарихиндә сијаси вурушма, чәкишмәләрин кәскин вахтында һәгигәтин әсил тәрәфдары олан адам: Молла Нәсрәддин, Бәһлул, Һәсән Гаши өзләрини дәлилијә вурараг, үрәкләриндәки һәгигәти демәјә јол тапмышдылар. Һакимләр бу адамлары дәли сајыб, сөзләринә әһәмијјәт вермир, мәс'улијјәтә чәкмирдиләр. Беләликлә, дөвләт даирәләриндән чохдан говулмуш һәгигәт куја бу «диванәләр» васитәсилә јашады вә бир аз да артыг рөвнәг тапды.

Молла Нәсрәддин тәхәллүсүнү гәбул едән әдибин гәһрәманы кефли Искәндәр гисмән бу әфсанәви шәхсијјәтләрин јолу илә кедир. Әввәлләр һамы ону кефли, авара, сәфиһ сајыр, сөзүнү саја салмыр. Анчаг Шејх Нәсруллаһ ону бирчә дәфә данышдыран кими ваһимәјә дүшүр, Шејх Әһмәдә дејир:

— Әһмәд, бу Искәндәрди, нәди мәним бундан көзүм су ичмир.

Шејх Әһмәд дејир:

—Шејхәна, һеч нараһат олма, ону бураларда һеч адам јеринә гојан јохдур .Сән дамағыны позма, ишиндә ол!

Әсәрин ахырында исә көрдүјүмүз кими, онун дедикләри тәсдиг олунур. Искәндәр сатира планында, мәнфи вә күлүнч типләр әһатәсиндә, әлагәсиндә верилмәсинә бахмајараг, инчә бир гәлб саһиби кими мејдана чыхыр.

«Өлүләр» әсәриндә әдиб Искәндәрин дили илә өз вәтәндашларыны интибаһа чағырыр.

«Данабаш кәндинин мәктәби» адлы икинчи мәшһур пјесиндә исә Чәлил Мәммәдгулузадә мәктәб, маариф мәсәләсини, халгын ишыглыға чыхмасы зәрурәтини гојур. Бу тәдбири сахта јолларла апармаг истәјән буржуа зијалыларына күлүр.

Даһа гүввәтли пјеси олан «Анамын китабы»нда Чәлил Мәммәдгулузадә халгын истиглалијјәтини вә халг руһлу һәгиги мәдәнијјәтин зәрури инкишафы мәсәләсини ирәли тутур.

«Данабаш кәндинин мәктәби»ндә баш верән әһвалат, шүбһәсиз, Шејх Нәсруллаһын мө'чүзәләриндән сонралара аиддир. Шејх Нәсруллаһ бу кәнддә биабыр олуб кетмиш, онун јеринә мүәллим Һәсәнов кәлмишдир. Шејх Нәсруллаһ керидә галмыш бу мүһитә көһнә аләмдән—мөвһумат вә хурафат дүнјасындан кәлмишдир. Она көрә дә һөрмәтлә, гонагпәрәстликлә, «чүчәплов илә» гаршыланмышды.

Мүәллим Һәсәнов исә бураја јени аләмдән—маариф, мәдәнијјәт мәгсәди илә кәлмишдир. Ајдындыр ки, күл-чичәклә гаршыланмајачагды.

Һәсәновун сәһви вә бәдбәхтлији орасындадыр ки, кәндә

чиновник либасында, чар мә'муру кими кәлмишдир. Өзү илә бәрабәр приставы, јүзбашыны, инспектору, газыны вә башгаларыны кәтирмишдир.

Халг исә һеч вахт хејир көрмәдији вә көзләмәдији бу рәсми шәхсләрдән, һаглы олараг, үркүб гачыр. Нә газыја, нә моллаја, нә јүзбашыја инаныр. Адәти, ән'әнәси илә гонаг севән, кәләни һөрмәтлә гаршылајан кәндлиләр инди бу адамларын шәриндән гуртармаг үчүн үркүб гачыр, һәр кәс бир тәрәфдә далдаланыр.

Бүтүн бу чәтинликләр вә анлашылмазлыгларла јанашы Һәсәнов Данабаш кәндиндә заһирән дә олса мәктәб тәшкилинә мүвәффәг олур. Һәтта мүәллимин ушаглара нә өјрәдәчәјини билмәк истәјән аталар илк күнләр өз балалары илә мәктәбә кәлир, онлар илә бәрабәр дәрс отағында отуруб Һәсәновун сөһбәтинә, нәсиһәтинә гулаг асырлар. Бунлар—һәјатында чох чәфа чәкмиш кәндлиләр—Гасым кишиләр, Мәшәди Аға киши, Зәрбәли, Кәблә Гуламәлиләр, Шә'бан нәнәләр вахтилә Шејх Нәсруллаһын фырылдағына ујмуш адамлардыр. Анчаг һәлә дә бунларын көзү ачылмамышдыр. Бунлар мүәллим Һәсәновдан еһтијат едир, һәтта горхурлар.

Шејх Нәсруллаһ нечә олса мүгәддәс дон кејиб, әбаја бүрүнүб, дин, шәриәт нүмајәндәси кими кәлмишди. Онун гарагорхусу нисјә иди, ахирәтә аид иди. Мүәллим Һәсәнов, јүзбашы Пирвердибәј вә инспектор исә чар һөкумәтинин дири көзлү горхунч нүмајәндәләридир. Бунларын кәндә гаршыданы нисјә дејил, нәғддир. Бунлардан бәла әскик дејилдир. Она көрә чамаатын ваһимәси, хырмандан гачыб дағылмасы, ағлашма гурмасы, ушагларын көрмә галағында кизләнмәси, аталарын доғма өвладыны данмасы тәбиидир.

«Анамын китабы»ндакы әһвалат бу һадисәләрдән чох-чох сонрадыр. Бурадакы аилә јетишмәкдә олан буржуа зијалы аиләсидир. Әбдүләзим кишинин ушаглары бәлкә дә Данабаш кәндиндә зор илә мәктәб ачылан заман дәрсә башламыш адамлардыр. Инди онлар савадланмыш, бөјүмүш, зијалы олмушлар.

Инди даһа нә јер Данабашдыр, нә дә адамлар авамдыр.

Бу аиләнин јашадығы шәһәр бамбашга бир шәһәрдир. Бурада нә Шејх Нәсрулаһ, нә мүәллим Һәсәнов вар. Бурада јухарыдан олса да мәдәни һәјата мејл башланмышдыр. Көзүачыг, мәктәб көрмүш адамлар тәрәгги, тәкамүл үчүн чарпышырлар. Елм далынча узаг шәһәрләрә, өлкәләрә кедирләр. Бурада мүасир һәјат, ичтимаи јығынчаглар, мүбаһисәләр вардыр. Һадисәләрин чәрәјанындан бәллидир ки, әһвалат 1905-чи ил ингилабындан сонраја аиддир. Азәрбајчанда буржуа мәдәнијјәт вә мәдәнијјәтчилијинин нүфузу дөврүдүр.

Мирзә Чәлил јарадычылығы үчүн о да чох мараглыдыр ки, тәсвир олунан һәјат ирәлиләдикчә, инкишафа доғру кетдикчә бу әсәрләрдә сүжет даирәси артыг шејләрдән тәмизләнир, конкретләшир. Әдиб, даһа аз һадисәдә чох фикир ифадә етмәјә, дәринлијә доғру истигамәт алыр.

«Өлүләр»дә биз бир нечә шәһәр илә әлагәдар әһвалаты—Хорасандан Азәрбајчана сәфәр едән Шејх Нәсруллаһын мачәраларыны көрдүк. «Данабаш кәндинин мәктәби»ндә бүтүн бир кәнд, онун әһалисини көрүрүк. «Анамын китабы»нда исә јалныз бир аилә тәсвир олунур. Доғрудур, бир аилә вар, анчаг Азәрбајчан, Јахын Шәрг үчүн чох сәчијјәви бир аилә! Бир өлкәни, халгы тәмсил едән бир дудиман!

Зәһрабәјимин үч оғлу, бир гызы вар, Бөјүк оғлу Рүстәмбәј Петербургда охумуш, һәмишә нитгинә рус сөзләри гатан бир зијалы, рус тәрбијәси тәрәфдарыдыр. Мал һакими Асланбәј илә достдур. Сәнәти чүрбәчүр луғәтләр тәртиб етмәкдир. Өз фикри ја јохдур, ја да фикрини, мүстәгил мүһакимәләрини ишләтмәк үчүн јеканә саһә тәрчүмәни сечмишдир.

Аиләнин ортанчыл оғлу Мирзә Мәһәммәдәли Нәчәфүл—әшрәфдә тәһсил алмыш, һәмишә фарс ибарәләри илә данышан линдар мүсәлман зијалысыдыр; Иран тәрбијәси тәрәфдарыдыр. Һәмкары Мирзә Нәчәфәли илә достдур. Сәнәти елмүл—илаһи, јә'ни шәриәт дәрси демәкдир.

Кичик оғул Сәмәд Ваһид Истанбулда әдәбијјат факүлтәсини битирмиш, һәмишә османлыча данышан бир түркпәрәстдир; о заман түрк чаванларынын тутулдуғу сәрсәри шаирлик мәрәзинә тутулмушдур. Османлы тәрбијәси тәрәфдарыдыр. Ше'р јазмагла мәшғулдур. Түрк дили мүәллими Һүсејн Шаһид илә достдур.

Үч гардашын јеканә бачысы Күлбаһар исә вәтәндә бөјүјүб, тәрбијә алмыш, анасыны вә гардашларыны тәмиз вә сөнмәз мәһәббәтлә севән, савадлы, исмәтли, кәмаллы бир Азәрбајчан гызыдыр.

Зәһрабәјим һәгиги анадыр. Балаларынын һамысыны ејни мәһәббәтлә севир. Онларын һәр бири үчүн үрәји бир тикәдир.

Әдиб мәһарәтлә сечиб илһам фанары илә ишыгландырдығы бу аиләни ичтимаи-сијаси аләмдән кечирмәк, адамларын хасијјәтләрини ајдынлашдырмаг үчүн көзәл орижинал бир вәзијјәт дүшүнмүшдүр:

Рүстәмбәј чәмијјәти-хејријјәнин сәдридир. Гардашлары вә шәһәрин көркәмли сималары бу чәмијјәтин үзвләридир. Чәмијјәт Рүстәмбәјин евиндә ичлас едир. Арвады Зивәр ханым да охумуш бир гадын олдуғу үчүн чәмијјәтин јығынчагларында иштирак едир. Бә'зән фәаллыг да көстәрир.

Биз бу хејријјә чәмијјәтинин ишини јалныз онун јығынчаг,

музакирәләриндән өјрәнирик. Әслиндә көзәл, мүгәддәс мәгсәдләр үчүн јаранан бу тәшкилат, әдиб үчүн халис сатирик бир објект олмушдур.

Ҹәмијјәти-хејријјәнин сон ичласында дөрд мәсәлә мүзакирә едирләр. Әдиб, бура јығыланларын хасијјәтләрини ајдынлашдырмаг үчүн мәсәләләри мәһз белә сечмишдир.

Иллик һагг-һесабын тәсдиги,
Мәктәб мәрамнамәси барәсиндә.
Ачларын әризәси
Елми-илаһи дәрсләри барәсиндә.

Бу мәсәләләрин мүзакирәсиндә бир тәрәфдән ҹәмијјәтин ил боју нә ил мәшғул олдуғу көрүнүр. Сәдрин изаһатындан ајдын олур ки, «Бал гонаглығында сәрф олунан мәбләғдә рәддүбәдәл олмушдур».

«Асланбәј чыхыш едиб көстәрир: Закон бу случајлары тамамән предусмотрет еләјибдир. Бизим сметанын прогрешностлары о барәдәдир ки, биз например, тә'јин еләмишик ачлара илдә јүз манат пајлајаг. Амма биз јүз манат әвәзинә пајламышыг 109 манат он дөрд шаһы ики гәпик...»

Беләликлә, ҹәмијјәти-хејријјәнин «вачиб» ишләри, јејиб-ичмәк, ејш-ишрәт јығынҹаглары—«бал мәҹлисләри»нин нәјин һесабына, кимин хејринә чалышдығы мә'лум олур.

Мәктәб мәрамнамәләринин мүзакирәсиндә мәктәбләримиздә ана дилини гүввәтләндирмәк вәзифәси гојулур. Бу тәләби одлу еһтирасла мүдафиә едән Һүсејн Шаһид сөз алыб нитгә башлајыр:

«Мөһтәрәм о'зај-әнчүмән һәзрәтләринә өз ихласымы тәгдим едиб, мәтләбин ән ибтидасындан бир шәммә изаһат вермәји фарз вә гарз билиб, илтимас едијорум, әфәндим...»[1].

Азәрбајҹан мәктәбләриндә ана дили талејинин кимә тапшырылдығы вә нечә күлүнҹ вәзијјәтә салындығы бу нитгин чыхышындан ајдын олур. Һүсејн Шаһид мәктәбләрдә кечирилән «милли әдәбијјат»дан нүмунәләр кәтириб, бу саһәдәки мүвәффәгијјәтләр илә белә өјүнүр:

Иштә кәләбәкләр кими гарлар дүшүјор,
Санки бир нур енијор һәр фидана,
Лакин әјләнҹә оларкән бу сана,
Јавру гушлар учујор... .

Достунун нитгиндә Сәмәд Ваһид вә онун кимиләри алгыш дејиб әл чалырлар. Бу ше'ри әзбәрләјән бир шакирд учадан охујур. Бунунла да дәрс мәрамнамәләринин мүзакирәси битир. Бүтүн бу сөһбәтләрә гулаг асыб һеч бир шеј баша дүшмәјән Күлбаһар вә башгалары мүркүләјирләр.

[1] Ҹәлил Мәммәдгулузадә. —Әсәрләри, I ҹилд, Бакы, 1936. сәһ. 191.

Бу сәһнәдә милләтчи буржуа зијалыларынын мәдәнијјәт вә дил мәсәләләриндә дә нә гәдәр сатгын вә сахтакар олдуглары ајдын көстәрилир. Ана дилиндә мәктәб ачмаг, кәнҹ нәсли доғма дилиндә охудуб тәрбијә етмәк кими бөјүк ичтимаи, мәдәни бир мәсәләни Сәмәд Ваһид кими сатгынлар әјләнҹә вә ојунҹаға чевирмишләр. Охунан ләјагәтсиз, халга јад вә гурама «ше'рләр» анҹаг адамлары дилдән, тәһсилдән ијрәндирмәк үчүн јарајарды. Мирзә Ҹәлил буну ачыг демир. Јаратдығы мәнзәрәдән белә бир нәтиҹә чыхыр.

Үчүнҹү мәсәлә—ачларын әризәләри мүзакирә олунанда, ҹәмијјәт кассасындакы пулун «запасној фонд»а кечирилмәси факты орталыға чыхыр. Ачларын һәгигәтән ач олуб-олмамасыны тәһгиг үчүн хүсуси һеј'әт сечилмәли олур. Ачлар бу вәзијјәти көрүб ағлашырлар. Мал һакими Асланбәјин далынҹа кәлән чобанлар исә дәсмалларындан чөрәк чыхарыб, ачлара верирләр, бунлары сакит едирләр.

Бу сәһнәләрдә заһирән курултулу, тәлгинедиҹи көрүнән, көзәл сөзләрлә чыхыш едән зијалыларын мә'нәви мискинлији, халга е'тинасызлығы вә јабанҹылығы мејдана чыхыр.

Әдиб, ҹәмијјәти-хејријјә үзвләри илә мәвази, даһа доғрусу, онлара зидд олараг зәһмәт адамларыны, халг нүмајәндәләрини, ачлары, нөкәрләри, чобанлары вә һамбаллары көстәрмишдир. Халгы тәмсил едән адамларын һеч бири өз хүсуси мәнфәәтини күдмүр. Бунларын һеч бири башгаларыны алдатмаг нијјәтиндә дејилдир. Бунларын фәлакәти авамлыг, садәлөвһлүкдүр. Бунларда мүбаризә һисси зәифдир. Бунлар Сәмәд Ваһидләрә, Һүсејн Шаһидләрә инаныр, онлардан мәрһәмәт умурлар. Буржуа зијалыларынын заһири көркәми, ријакар сөз вә вә'дләри бунлары алдадыр. Чәтинликдә, јаман күндә бу ҹәмијјәтин гапысына кәлирләр.

Сабирин дедији кими.
—Бу интелликентләрин сөзүн кәтирмә һеч аралыға!
Олары көрмәк истәсән, шәрабы көр, гумары көр!»

Түфејли кими халгын ҹанына дарашан вә зәһмәткешләрин ганыны соран буржуа интелликентләринә инанмагла кәндлиләр өз фәлакәтләрини даһа да дәринләшдирирләр.

Мүлкәдар, буржуа зијалыларынын зәһмәткешләрә хәјанәти, сатгынлығы, јохсулларын вәзијјәтини даһа да ағырлашдырмасы, әдибин трилокија адландырдығымыз пјесләринин һәр үчүндә характер сәһнәләрдә верилмишдир.

«Данабаш кәндинин мәктәби» комедијасында ичтимаи мүнагишә башга рәнк алмышдыр. Бурада «Јатан, мүркүләјәнләр» аздыр. Халгын һаким даирәләрә инамы сарсылмышдыр. Бурада ҹамаат шәһәрдән кәлмиш, «охумушлар»дан, «бөјүкләрдән» гачыр. Газыдан да, приставдан, мүфәттишдән, һакимдән дә ејни дәрәҹәдә горхур, ваһимәјә дүшүр.

Мә'лумдур ки, газы көһнә заманадә шәриәт нұмајәндәси, рәсми дә олса һөрмәт саһиби иди. Адамлар чәтинә дүшәндә онун јанына мәсләһәтә, мәшвәрәтә кедирдиләр. Газы мәһәл гојуб һеч кәсин гапысына, һеч кәсин евинә кәлмәзди.

Бурада чамаат «Өлүләр»дәки чамаатдан фәргли олараг гејри-шүури дә олса, һисс илә дә олса газынын «хејри кәлмәдијини» дујмушдур. Газы илә пристав, пристав илә һәким арасында, маариф мүфәттиши арасында бир бирлик олдуғуну анламышдыр. Күтләнин шүурунда интибаһа доғру илк мејл көрүнмәкдәдир. Доғрудур, бу мејл һәлә мүәјјәнләшмәмишдир, јахшы илә писи һәмишә ајырд едәси сәвијјәдә дејилдир. Анчаг һәр һалда бу мејлдә һакимләрә «бөјүкләрә» **гаршы** јад бир мүнасибәт вардыр. Шүбһә јохдур ки, бу мүнасибәт кәләчәкдә ичтимаи мүбаризәләр ајдынлашдыгча, кәскинләшдикчә инкишаф едиб гүввәтләнәчәкдир.

«Бөјүкләр», һөкумәт мә'мурлары исә Данабаш кәндинин әһалисинә үч тәрәфдән тәзјиг едирләр. Онлар чамаата гојун сүрүсү кими бахырлар. Чамаатын хејринә олан тәдбирләри, мәктәб ачмаг кими фајдалы ишләри әмр илә, «шаллаг» күчүнә јеритмәк истәјирләр. Чамаат бу «шаллағы» биринчи дәфә көрмүр. Онун ачысыны чох дадмышдыр. Газы узунча бир дуа охујараг Романовлар ханәданына олан ихласыны билдирир:

«Көјдә аллаһ вә јердә падшаһи-меһрибанымызын рәһмәт вә шәфгәтинә мөһтачдыр чәми әрбаб вә һачат вә зәрурат!... Сәләват вә сәлам ола көјләрин падшаһына ки, әррәһманиррәһимдир. Вә јерләрин падшаһы шәһријари-хуршид ајәт Николај Александровичә...».

Газынын дили, фикри, хәјалы, дурушу, отурушу бүтүн маһијјәти е'тибарилә халга јаддыр.

Газыдан сонра чамаата хитаб үчүн күрсүјә чыхан инспектор да өз дилиндә, халис интелликент әдасы илә нитг сөјләјир. О, Данабаш кәндинин авам әһалиси илә белә данышыр:

—...Да, вы счасливы сегодња...» именно о сегоднјашнего дња, когда педагоги, болеја душој вместе свами, изыскали наконес поразителныј но тонкиј метод обученија, тонкиј до того, что всјакаја и каждаја абстрактност красиво и правилно одеваетсја в конкретност...»[1].

Газынын да, мүфәттишин дә сөзләри кәндлијә ајдын олмур. Бу исә онларын вечинә дејилдир. Чүнки онлар, чамааты баша салмаг үчүн јох, һөкумәт мә'мурларынын гаршысында јалтагланмаг, гуллуг көстәрмәк, һәм дә «дил билән» көрүнмәк үчүн данышырлар. Биринин әрәбчә, биринин русча дедији мәтләбләри «баша салмаг», авам кәндли дилинә чевирмәк үчүн, јүзбашы Пирвердибәј ирәли чыхыр. Јүзбашынын өз «дили» вар.

[1] Чәлил Мәммәдгулузадә,—Әсәрләри, I чилд, сәһ. 117.

Онун «дилини» чамаат јахшы анлајыр, О, «дил», илләр узуну кәндлинин тәпәсинә дөјүлән **шаллагдан** ибарәтдир. Кәндли Гасым киши чүр'әт едиб мүәллимдән ушагларын барәсиндә һаглы бир сөз сорушур:

«Ај ушгол! Гурбан олум сәнә, бир мәни баша сал көрүм, о ки, дејирсән ушаглар охујуб адам олачаглар, бир мәнә дә көрүм нечә јә'ни адам олачаглар?».

Пирверди јүзбашы мүәллимә мачал вермир. Һирс илә кәндлинин үстүнә чумур, ону интизама чағырыр:

«Гасым киши, бу сөзләр бир гәнијә дәјмәз. Мән бујуруг гулујам. Мәнә бујурублар, сүр дәрәјә, сүр дәрәјә!

Әкәр сијаһымдакы ушаглар ушгола кәлмәсәләр, мән сизинлә бах бу шаллагнан данышачағам!».

Пирвердибәј јалан дејир. О, чох залым адамдыр. Онун пешәси адам дөјмәк, һәбс етмәк, чәримә алмагдыр. О, «бујуруг гулу» олдуғу үчүн јох, шаллаг ојнатмагдан хүсуси һәзз алдығы үчүн белә данышыр. О, һәр шејдән әввәл вичдансыз, гансыз бир чар мә'мурудур. Иш шаллагсыз ашанда онун хошуна кәлмир, дөзә билмир.

Пирвердибәј, Гасым киши илә кифајәтләнмәјиб, Кәбләһејдәрә дә һәдә кәлир: «Нә ејләјирсән елә, амма шаллағы јадындан чыхарма!»[1].

Пирвердибәј бә'зән анламадан өз хасијјәтини өз сөзү илә бүрузә верир. Кәндлиләрин мүлајим, мәсләһәт дили илә данышмасыны көрүб һөвсәләдән чыхыр. Е'тираф едир ки, «Мән јүзбашыјам, мәнимки шаллагдыр».[2]

Кәнд молласы Гуламверди дә «ушгол» мәсәләсиндән шүбһәләнир. «Шәриәтә тохунар» дејә горхур. Чеховун «Гафлы адам»дакы гәһрәманы Беликов кими дүшүнүр! «Сонра ичиндән бир шеј чыхар һа!». Буна көрә дә е'тираз сәсини кәндлиләрин сәсинә гатыр.

Мүәллим Һәсәнов онун дилини билир. Она шад бир хәбәр верир: «Сиз дә һәмин ушголда һәфтәдә ики саат шәриәт дәрси дејиб, ајда он ики манат јарым пул алачагсыныз». Бу хәбәри ешидәндә Гуламвердинин көзү ишыгланыр. Дәрһал дәјишир: Мәктәб ачмаг тәдбиринә гол гојур:

«Елм һәмишә елмдир, аллаһ мүбарәк еләсин! Аллаһ падшаһымызы да сәламәт еләсин».

Әдиб конкрет ичтимаи тәдбир илә—кәнддә мәктәб мәсәләси илә әлагәдар олараг јүзбашылара, гуллугчулара, руһаниләрә гәдәр һәр зүмрәнин сәчијјәсини верир. Бу хасијјәтнамәләрдән көрүнүр ки, кәндлиләр ваһимәләнмәкдә һаглыдырлар. Онлар синфи шүур сәвијјәсинә галха билмәсәләр дә һисс илә дүш-

[1] Чәлил Мәммәдгулузадә. —Әсәрләри, I чилд, сәһ. 139
[2] Јенә орада.

мәнләрини аз-чох танымышлар. Динә, дөвләтә, сатгын зијалылара, јахуд үч гүввәјә: **мөвһумата, јаланчы елмә вә чар һөкумәтинә** ејни нифрәт илә бахырлар. Нә **дин** нүмајәндәси газыдан, нә «елм нүмајәндәси мүфәттиш вә чиновникдән, нә дә **һөкумәт** нүмајәндәси јүзбашыдан хејир көзләјирләр. Евладыны шәһәрдән кәлән бу горхулу адамлардан горумаға, «кәрмә галағына долдурмаға», өзләри исә көзә көрүнмәмәјә чалышырлар.

Авам илә охумушлар, рәијјәт илә һөкумәт, ашағы күтләләр илә имтијазлылар, халг илә истисмарчылар арасындакы зиддијјәт «Анамын китабы»нда даһа түнд рәнкләрлә тәсвир олунмушдур. Бурадакы вәзијјәт, санки «Өлүләр», «Данабаш кәнди» вәзијјәтинин мабәди, гануни давамыдыр. «Өлүләр»дә шүурдан мәһрум олан кәндлиләр, «Данабаш кәнди»ндә горху илә, бир сөвги-тәбии илә дә олса дүшмәнләрини танымаға, горунмаға башламышлар.

«Анамын китабы»нда исә вәзијјәт хејли дәјишир. һәмин бу авам чобанлар, нөкәрләр өз ағаларына истеһза илә бахмаға, һәтта онлара күлмәјә чәсарәт едирләр.

Чобанлар илә мал һакими Асланбәј арасындакы мүкалимәләр: бу дәјишән тәнасүбү, кимин, һансы тәрәфин јүксәкдә дурдуғуну, һансы тәрәфин һәјата бағлы гәләбә һаггына малик олдуғуну ајдын көстәрир:

Асланбәј—јахшы, бир мәнә дејин көрүм гојунун јарасыны сиз дезинфексија еләмисинизми?

Гәнбәр—Ганмадыг, һәким ағә!

Гурбан—Баша дүшмәдик, гурбанын олум!

Заман—О нә сөздү, башына доланым! (чамаат күлүшүр).

Асланбәј —Бир дә мәнә дејин көрүм, гојун јаралананда онун температурасыны өлчүрсүнүзмү?

Гәнбәр—Ганмадыг, һәким ағә!

Гурбан—Баша дүшмәдик, гурбанын олум!

Заман—О нә сөздү, башына доланым (чамаат күлүшүр)[1].

Гурбан—һәким ағә, јарајнан сәнин ишин јохдур, јаранын дилини биз өзүмүз билирик. Кечән һәфтә гумрал кәрә гојуну чанавар јараламышды .Бах јарасы белә калафа иди. Гара нөјтү сүртдүк, ики күндә јахшы олду (чамаат вә Күлбаһар диггәт илә гулаг асыр). Кечән күн һачы Әмраһкилин сүрүсүндән сары гојуну јенә чанавар дағытмышды; она да гара нөјүт сүртдүләр. Сәнин јарајнан ишин јохдур. Билирик јахшы һәкимсән, сән бу шогәриб гыздырмаја дәва вер, ја бизә бир мәсләһәтли сөз де! Бир дә сәни анд верирәм аллаһа, бизнән елә даныш ки, баша дүшәк».

[1] Чәлил Мәммәдгулузадә. Әсәрләри, I чилд, сәһ. 199—200.

Охумуш, али тәһсил көрмүш, заманәсинин габагчыл зијалысы адланан, «чәмијјәти-хејријјә» үзвү олан Асланбәј, Гурбан, Заман, Гәнбәр кими авам кәндлиләрдән вә чобанлардан чох-чох ашағыда галыр. Онларын һәјат севән, тәчрүбәјә сөјкәнән, әмәкдә мүәјјәнләшән һәгигәт һиссләри мөһкәмдир. Онлар нә гәдәр чәтин шәраитә дүшсәләр дә јенә никбиндирләр. Онлар чобан тәчрүбәләри илә Асланбәјин, онун елминин, һәкимлијинин јаланчылығыны сечирләр, дәрк едирләр. Бу идрак, онлары јашамаға да, инкишаф етдирмәјә дә гадирдир Асланбәјин һәкимлији, Рүстәмбәјин алимлији, Сәмәд Ваһидин шаирлији илә ујғун кәлир. Јаланчы зијалылар јахшы топланмышлар.«Анамын китабы»нда әсас зиддијјәт јенә дә бу сајдыгларымыз, изаһ етдикләримиз дејилдир. Башлыча мәсәлә дә бурада дејилдир. Бунлар анчаг һадисәнин шәраитидир, тәфсилатыдыр. Әдиб, һәр шејдән әввәл, бизим диггәтимизи Зәһрабәјимин аиләсинә, өвладларына чәлб едир. «**Бу аиләнин симасында Ч. Мәммәдгулузадә о заманкы Азәрбајчан зијалыларынын дахили зиддијјәтләрини, синфи тәбәгәләшмәсини көстәрмишдир. Бу зиддијјәт вә тәбәгәләшмәнин исә марағлы вә бөјүк тарихи, ичтимаи сәбәбләри вардыр.**

Мә'лумдур ки, ингилаба гәдәрки Азәрбајчан, мүстәмләкә олмагдан әлавә бир сыра империалист дөвләтләрин иштәһасыны ојадан бир сәрвәт мәнбәји олмушдур. Јалныз Бакы нефти дејил, өлкәнин мә'дән очаглары, мәһсулдар торпағы, бәрәкәтли кәнд тәсәррүфаты, еләчә дә чоғрафи мөвгеји, көзәл аб-һавасы чохларыны тамаһа салмышдыр. Өлкәнин сијасистратежи вәзијјәти Авропа илә Асија, Гара дәниз илә Каспи дәнизи арасында бир кечид мәгамында олмасы, шәргдән гәрбә, шимала вә гәрбдән шәргә, чәнуба кедән јоллар вә јолчулар үчүн дүшәркә тәшкил етмәси әһалинин һәмишә талан, гарәт горхусу алтында галмасына сәбәб олмушдур. Анчаг гәһрәманлығы, икидлији вә полад ирадәси сајәсиндә Азәрбајчан халгы мин илләр боју өз мәнлијини, варлығыны горумуш, нәһајәт, Октјабр ингилабы сајәсиндә бөјүк рус халгынын гардаш көмәји илә өз милли истиглалијјәтини газана билмишдир.

Хүсусилә, XX әсрдә «сијаси иттифаглар, јә'ни дөвләтләр арасында дүнјаны әразичә бөлмәк, мүстәмләкә мүбаризәси»[1] әмәлә кәлмәкдә олдуғу, «дүнја бөлкүсү»нүн битмиш олдуғу[2] бир заманда, Азәрбајчанда харичи сијаси тә'сирләрин мүбаризәси даһа мүрәккәб вә даһа кәскин бир шәкил алмышды.

«Анамын китабы» әсәриндә ана вәтәнин мә'нәви һәјатыны әсас мөвзу сечән, ичтимаи-синфи гүввәләрин тәнасүбүнү ве-

[1] В. И. Ленин. Империализм капитализмин ән јүксәк пилләсидир II тә'би, Бакы, Азәрнәшр, сәһ. 55.

2. Јенә орада.

рәп едиб, әчнәби тә'сирләри вә бунлардан һәр биринин маһијјәтини, ич үзүнү мәһарәтлә көстәрмишдир.

Әсәрин III вә IV мәчлисләриндә **бир ана вә бир ата** евлады олан бу гардашлар арасында зиддијјәт вә мүбаризә сон нөгтәсинә чатыр. Бунларын «мәсләк үстүндә, китаб үстүндә» төрәјән мүбаһисәләри, нәһајәт, кәскинләшир, дәринләшир вә дүшмәнчилијинә чеврилир. Гардашларын араланмасы, аиләнин дағылмасы илә нәтичәләнир.

Бу адамларын һәр бири XX әсрин әввәлләриндә харичи тә'сирләрә әсир олан бир дәстә Азәрбајчан буржуа зијалысыны тәмсил едир. Бу адамлар халг ичиндән чыхмамышлар. Она көрә дә бөјүк нчтимаи идеал саһиби дејилдирләр. Бунлар јухарыдан јетишмиш, пул вә газанч хатиринә тәһсил көрмүш адамлар идиләр. Бу адамлар халгдан, онун ән'әнәләриндән ајрылмышдылар. **Онлар ана вәтәнин јох, кәнардан, Түркијә вә Ирандан кәтирилмиш зәрәрли, фанатик, тәәссүбкеш тә'сири илә тәрбијәләнмишдиләр.** Вәтәни тәмсил едән пак, саф үрәкли, меһрибан ана Зәһрабәјим, оғланлары арасында көрдүјү бу ихтилафдан изтираб чәкир, һәјәчана дүшүр. О, өзүнү итирир, нә едәчәјини билмир. Рүстәмбәј анасынын тәлашыны дујуб, ону белә «баша салыр».

— Ана,—дејир, бах мән сәни лап чох јахшы баша салым, нә гәдәр ки, мән бу китаблара е'тигад еләјирәм (өз китаблары тәрәфә әлини тутур) Мәһәммәдәли дә бу китаблара (Мирзә Мәһәммәдәлинин тәрәфинә әлинә узадыр) вә Сәмәд дә бу китаблара (Сәмәд Ваһидә тәрәф әлини узадыр) е'тигад ејләјирләр, дәхи биз нә тәһәр... меһрибан јола кедә биләрик?».

Демәк лазымдыр ки, бу гардашлар арасында чар мә'муријјәтинә, рәсми даирәләрә рәғбәт бәсләмәсинә бахмајараг, аз-чох һәгигәт һисси анчаг Рүстәмбәјдә вардыр. О, көһнә китаблар васитәсилә өлкәјә јеријән әчнәби тә'сирини көрүр. О, өзүнүн дә мүәјјән дәрәчә бу тә'сирдән узаг олмадығыны дујур.

Бу гардашларын бир евдә, сөзбир, һәмфикир олмасыны «һүрријјәт әсасларыны кәндли вә әһли-кәсәбә ичиндә мүнтәшир етмәсини», «һәмин нијјәтләрини әмәлә кәтирмәк јолунда лазыми мәтбуат чәм еләјиб, гәләм илә чалышмасыны ешидиб, ахтарыша кәлән чар сензору гардашларын китабларыны јохлајандан, бир шеј тапмајандан сонра чох севинир вә разы кедир. «Луғәт, елми-нүчум, шер китабларындан» башга бир шеј көрмәјән сензор меһрибан бир дил илә гардашлардан ајрылыр.

— «Китабларынызы көрәндән сонра дәхи инди фикрими билмәррә—дәјишдим»—дејир. Горхулу бир мачәранын бу хош нәтичә илә битмәси Рүстәмбәји севиндирир. О, гаһ-гаһ чәкиб ачы-ачы күлүр:

«Һәлә индијә кими халг бир шеј баша дүшмүрдү, индијә кими халг дејирди:

Мәрһәба Әбдүләзимин оғланларына, машаллаһ, бири **Петербургда** елм тәһсил едиб, бири **Истанбулда**, бири дә **Нәчәфүл-Әшрәфдә**, үчү дә машаллаһ охујуб, алим олуб. Амма бундан сонра ағызларда сөјләнәчәк ки, һаман үч алимин бири (Мирзә Мәһәммәдәлијә ишарә едир) хүсуф-хүсуф дуасы јазыр, бири (Сәмәд Ваһидә бахыр) мәфаилүн-фәила-түн, бири дә һеч баша дүшмүрәм ки, мән нәчијәм (гаһ-гаһ чәкир)».

Белә зијалылар азадлыг, маариф, мәдәнијјәт һаггында дүшүнәндә, «чәмијјәти-хејријјә» тәдбирләри иддиасына дүшәндә хүсусилә күлүнч олурлар. Онлар Азәрбајчан халгынын нічат јолуну кәнарда ахтарырлар. Онлар кәнара үмид бағлајыр, һәр бир тәрәггинин илк јардымчысы олан халгы, зәһмәткешләри танымыр, таныја билмирләр. Бунларын һеч бири Азәрбајчанын әсил, догма, һәгиги халг зијалысы дејилди. Буна көрә дә Чәлил Мәммәдгулузадә өз әсәриндә бу адамларын пәрәстиш етдикләри бош вә мә'насыз китаблара гаршы ананын, доғма торпағын әтри дујулан һәјат китабыны гојур.

Мирзә Чәлил буржуа тәрбијәси көрән, чанлы һәјат, зәһмәт, халг илә әлагәси олмајан, муасир рәсми китаблардан гидаланан белә зијалылара, онларын чүмләпәрдазлығына инанмыр, онлары гәһрәман јох, сатира һәдәфи кими алыр.

60 јашында Зәһрабәјим вә онун китабы бөјүк әдибин әсәриндә вәтән китабыдыр, ана торпағын тәмиз гајдалары халгын мин иллик фикри вә дујғуларыдыр. Бу елә бир китабдыр ки, бүтүн балаларын, вәтән өвладынын ады бурада јазылмышдыр. Зәһрабәјим һәмишә буна бахараг тәсәлли алыр. Евлады һаггында һәр бир ширин вә әзиз хатирәни бу китабда тапыр.

Әкәр «Өлүләр»дә сон сөзү атанын сәрхош оғлу Искәндәр демишдисә, әкәр орада һәгигәти Искәндәр тәмсил етмишдисә, бурада сон сөзү ананын исмәтли вә намуслу гызы Күлбаһар дејир. Әкәр «Өлүләр»дә Искәндәр јалныз балача гардашы Чәлал, бачысы Назлы илә севинир, онлар илә тәсәлли тапырдыса, бурада Күлбаһар анасы Зәһрабәјим илә дир, она архаланыр. Әкәр «Өлүләр»дә Искәндәр мәғлуб олуб, ачы бир тәәссүфлә тә'сирли нитг сөјләјирдисә, бурада Күлбаһар мә'нәви чәһәтдән галиб кәлир. Әкәр орада Искәндәр күчсүз, әли бош, көмәксиз, тәк галараг Шејх Нәсруллаһ дүнјасынын өнүндә үсјанкар ифадәләрдән башга бир әлач тапмырдыса, бурада Күлбаһар, аиләнин мүбариз вә ирадәли гызы кими ирәлијә јеријир:

«**(Гачыр ичәри, отагдан нефт вә кибрит кәтирир. Китабларын үстүнә нефт төкүб од вурур. Китаблар чөлдә алышыр вә Күлбаһар дурур отағын ортасында, голтуғундан анасынын китабыны чыхардыр, бир сәһифәсини ачыр вә диггәтлә бахыр».**

Күлбаһарын сон сөзү Искәндәринкиндән тә'сирлидир. Бу нитг, үмумиһјјәтлә, әдәбијјатымызда мәзмунлу, лирик монологлардан биридир. Бурада мүәллиф өз фикирләрини јығчам, хүласә һалында, бәдии, орижинал вә јени бир шәкилдә, гәһрәманын дили илә ифадә етмишдир.

Күлбаһар истила мәгсәди илә әчнәби тә'сирләр кәтирән, империалистләрә хидмәт едән китаблары дәрин бир нифрәтлә јандырдыгдан, күлә дөндәрдикдән сонра үрәк раһатлығы илә јенә анасынын китабыны әлинә алараг һәјәчанла дејир:

«Галды бирчә китаб: бу да **анамын китабы** (бир гәдәр һамы сакит дуруб бахыр). **Будур, атам өз әлилә** јаздығы вәсијјәт: (охујур). Тарихи-һичринин мин ики јүз дохсан дөрдүнчү илиндә, рәбиәссанинин он икисиндә, сешәнбә күнү, субһ әзанындан јарым саат кечдикдә јолдашым Зәһранын чисминдән бир парча гопуб ајрылды ки, ибарәт олсун Рүстәм баламдан... Бичарә өврәтин чисминин галанындан кенә... бир парча ајрылыб гопду, һаман күн оғлум Мәһәммәдәли анадан олду. Јазыг Зәһранын галан чисми бир тәрәфә парчаланды... Баламыз Сәмәд дүнјаја кәлди. Бундан да бир нечә ил сонра бахты гара өврәтин галан јарым чанындан бир парча гопду ки, адыны Күлбаһар гојдуг. Јер, көј, ај вә улдузлар көјләрдә сејр едиб кәзә-кәзә јенә әввәл-ахыр күнүн башына доланырлар. Чүнки бунлар һамысы әввәл күндән гопуб ајрылмыш парчалардыр.

Мән е'тигад едирәм ки, мәним дә балаларым дүнјада һәр јаны кәзиб долансалар, јенә әввәл-ахыр аналары Зәһранын (әлини анасына тәрәф тутур) әтрафында кәрәк доланалар. Чүнки ај вә улдуз Шәмсин парчалары олан кими, бунлар да аналарынын ајы вә улдузларыдыр. Вај о кәсин һалына ки, тәбиәтин һәмин ганунуну позмаг истәјә: онун инсафы вә вичданы она мүдамүл-һәјат әзијјәт едәчәк, нә гәдәр чанында нәфәс вар, пешман олачаг...».

«Анамын китабы»нда ичтимаи мүбаризәләр, сарсынтылар халгын талеји мәсәләси дөврүндә гојулмушдур. Јалныз аилә, мәишәт, јалныз әсрин бөјүк мәсәләләри ирәли сүрүлмүшдүр. Ән'әнә чәрчивәсиндә јох, сијаси мүбаризәләр чәбһәсиндән гојулмушдур.

«Анамын китабы»нда зәһмәткеш халгын нүмајәндәләри, чамаатын ән ашағы тәбәгәсиндән олан адамлар орижинал, сәмими дујғулары илә тәсвир едилмишләр. Бурадакы чобанлар ифтихарла дејирләр:

Биз Чобаныг, дағды, дашды јеримиз,
Дәрс алмајыб һәгди ки, һеч биримиз.
Амма зөвгү сәфалыдыр чобанлар,
Гардашлыгда вәфалыдыр чобанлар.

* * *

Көзәл олур чөлдә чәмәнләр, чајлар,
Гышда архадајыг, дағда да јајлар.
Чобан сүдү сағар, һамыја пајлар.
Нијјәти чүнки алидир чобанлар
Гардашлыгда вәфалыдыр чобанлар.

Бунлар тәһсил алмамыш олсалар да, саф, тәмиз зөвг саһибидирләр. Әдибин рә'ји илә десәк, чобанлар јаланчы мәдәнијјәт дәрси алмамышлар. Мүасир буржуа мүнасибәтләри вә әхлагы онлары поза билмәмишдир. Буна көрә дә «гардашлыгда вәфалыдырлар», буна көрә дә сүдү һамыја пајлајырлар, буна көрә да јахшы нијјәт саһибидирләр.

Әдиб онларын ибтидаи, патриархал һәјат вә көрүшләрини шүбһәсиз, мүәјјән дәрәчә идеализә етмишдир. Һәгигәт ахтаран, өз доғма гардашларындан вә чәмијјәти-хејријјә ичласындан бир вәфа көрмәјән Күлбаһар, чобанларын ишинә валлеһ олур, онлара мејл едир, диндирир, онларын пешәләринә мәфтун олур.

Охумуш гардашларын бәласы бурасындадыр ки, халгдан узаг дүшмүшләр. Халгы вә онун гүввәсини көрмүр, дујмурлар. Буржуа гәзетләринин бошбоғазлығына ујан гардашлар, халг талејинә бағлы дејилләр вә бу тале һаггында онларын дајаз, күлүнч дүшүнчәләри һамыда истеһза доғурур.

Әдибә көрә гуртулуш, истиглалијјәт, азадлыг уғрунда мүбаризәдә бирлик олмалыдыр. Вәтән өвлады оғуллу-гызлы, бөјүклү-кичикли, һамы әл-әлә вермәлидир. Сәјјарәләр күнәшин әтрафында һәрләндији кими, вәтән балалары да өз аналарындан ајрылмамышдырлар. Бу һәгигәти анламајанлар, буна әмәл етмәјәнләр әслини итирәнләрдир. Онлар өмүр бојунча пешман олачаг, вичдан әзабы чәкәчәкләр. Бу бирлик садәчә кәмијјәт мә'насында анлашылмамалыдыр. Бу, халгын, зәһмәткешләрин чан, ган илә фикир вә идеја илә бир-биринә бағлы олмасы демәкдир. Адамларын бир-бири үчүн үрәк јандырмасы, бир-биринин һалына галмасы, дәрдинә галмасы демәкдир.

Мирзә Чәлил реализминин тарихән мәһдудлуғу бу әсәрдә дә өзүнү көстәрмәкдәдир. «Анамын китабы» мә'лум олдуғу үзрә Азәрбајчан тарихинин елә бир дөврүнү тәсвир етмәкдәдир ки, бурада артыг **синиф мүбаризәси**, ингилаби һәрәкат нәинки бүтүн өлкәјә, бүтүн Русијаја сәс салмышды. Бу заман Азәрбајчанда болшевик партијасынын тәрбијә едиб, јетишдирдији гәһрәман фәһлә синфи вә онун Н. Нәриманов, Шаумјан, Фиолетов, Чапаридзе, Әзизбәјов, Ханлар Сәфәрәлијев, Бунјад Сәрдаров вә башгалары кими халг һәрәкатындан гүввәт вә илһам алан Сәттархан вә Бағырхан кими оғуллары вар иди. Халгын гуртулушу вә ничат јолуну бунлар, мәһз әлиндә силаһ вә фәдакарлыгла истисмара гаршы мүбаризә апаран бу адамлар көрмүш вә бу јол илә кетмишләр.

Мирзә Чәлил тәнгидә ујараг, зијалылар ичиндән сечдији мәнфи типләрин тәсвиринә алудә олараг ингилабын вә азадлыг јолунда әсл, һәгиги апарычы гүввәләрини көстәрмәји унутмушдур.

Бөјүк әдибин буржуа зијалыларына гаршы гојдуғу дәрин мәһәббәтлә тәсвир етдији Күлбаһар нә гәдәр вәтәнпәрәст, нә гәдәр халг руһлу олса да дүшмән гүввәләр гаршысында ачиздир, тәкдир вә кичикдир. Онун арзу вә идеалларына ичтимаисијаси әсас вермәк, ону Бакыда парлаг нүмајишләр едән фәһлә һәрәкаты илә бағламамаг, беләликлә, гуртулуш јолуну доғру көстәрә билмәмәк «Анамын китабы» комедијасынын мүһүм гүсурудур. Бу да Мирзә Чәлилин тәнгиди реализм үслубундан ирәли кәлән бир нәтичәдир. Бу үслубда јазан сәнәткарлар дөврүн зиддијјәтләрини, ичтимаи хәстәликләри вә әдаләтсизликләри бә'зән јахшы көрсәләр дә бундан чыхыш јолуну лазымынча көрүб көстәрә билмирләр.

В. И. Ленин Л. Толстојун јарадычылығыны тәһлил едәрәк онун реализминдәки е'чазкар гүдрәти көстәрир. Толстој патриархал кәндлиләрин бир мүтәфәккири олараг онларын әһвалруһијјәсини, һәм е'тираз вә нифрәтини, һәм дә ачизлијини, инләмәк, дуа едиб аллаһдан имдад истәмәк хүлјаларыны ифадә етмишдир:.

Мирзә Чәлилин реализминдә дә Азәрбајчан кәнди вә кәндлисинин о заманкы ағыр вәзијјәти әкс олунмагдадыр Анчаг бу ағыр вәзијјәтдән һәгиги ничат јолу вә тәдбири јохдур вә бәлкә дә бөјүк әдибин бу һагдакы тәсәввүрләри һәлә онунчу илләрдә лазымынча мүәјјәнләшиб биллурлашмамышды. Бу чәһәтдән дә әдибә көмәк едән социалист ингилабы вә гәһрәман фәһлә синфи олмушдур.

Бу әсәрдә мүсбәт планда верилән чобан, нөкәр вә ја кәндлиләрин һеч бири, һәтта Күлбаһарын өзү дә мүсбәт гәһрәман сәвијјәсиндә дејилдир.

Бу пјесдә гојулан әсас тәләбләрдән бири дә мәдәнијјәтин азадлығa, вәтәнә хидмәти мәсәләсидир. Вәтәнин азадлығы, халгын бирлијини, һәмрә'јлијини тәләб етдији кими, онун бүтүн мә'нәви гүввәләринин дә сәфәрбәрлијә алынмасыны, анчаг бу истигамәтдә инкишаф етдирилмәсини тәләб едир. Бу тәләб, әдибин әсәриндә хүсусилә мөһкәм гојулмушдур; чүнки, әдиб, әсринин јаланчы буржуа мәдәнијјәти нүмајәндәләриндән чох бәлалар чәкмишдир. Өмрүнү бу чүр «мәдәнијјәтчиләрлә» мүбаризәдә кечирмәјә мәчбур олмушдур. Бөјүк әдиб бу мәсәләни тәкчә «Анамын китабы»нда дејил, бир сыра башга пјес вә һекајәләриндә дә һәлл етмишдир. Бурадакы мал һакими Асланбәј, «Данабаш кәнди»ндәки мүәллим вә инспектор, «Өлүләр»дәки чиновникләр белә «културачылардандыр».

Бу чәһәтдән әдибин «Лал» адлы балача, бир пәрдәлик пјеси дә мараглыдыр. Мүәллиф бу әсәриндә күчәдә ағлајан алты вә сәккиз јашлы ики ушағы тәсвир едир. Онлар мүһарибә илләриндә ханыманларындан ајрылмыш ата-аналарыны итирмишләр. Онларын сәсинә бир интелликент, бир чиновник, бир мө'мин, нәһајәт, сәнәти мә'лум олмајан бир лал кәлир. Зәнк сәсини ешидән интелликент ушаглара ики шаһы атыб кедир. Азан сәсини ешидән мө'мин дә кедир Нәһајәт, ушагларын јанында анчаг лал галыр. Бу лал, мәрһәмәт һисси илә чошараг ағлајан ушаглары гучағына алыб, тәсәлли верир вә овудур.

Әслинә бахсан, миллијјәти, сәнәти, пешәси вә әмлак вәзијјәти мә'лум олмајан бу лал кишини, әдиб лал олдуғу үчүн јох, мүәјјән дәрәчәдә кар олдуғу үчүн, тәсвир вә тә'риф етмишдир.

Чәлил Мәммәдгулузадәнин тәсвир етдији шәһәрдә вә күчәдә зијалылар, чиновникләр, тачирләр, мө'минләр мүһитиндә јетим ушагларын һалына галан јеканә адам лалдыр. Нә үчүн? Чүнки, бу лал һәм дә кардыр, чүнки бу кар зәнк сәсини, јә'ни мүасир буржуа шүарларыны ешитмир, чүнки бу кар азан сәсини, јә'ни дин нүмајәндәләринин һијлә вә јаланыны ешитмир, чүнки бу карын нә килсәдә, нә мәсчиддә, нә чәмијјәти-хејријјә ичласында, нә тичарәт идарәсиндә бир шеји вар. Чүнки бу лал шәхси-мәнфәәтини күдмүр. Буна көрә дә тәмиз инсанлыг һиссләрини итирмәмишдир. Бу адам, вәтәндашы, һәмчинси олан ушагларын пәришанлығына јаныр, онлара бачардығы көмәји едир.

Бу символик әсәрдә Чәлил Мәммәдгулузадә мүасир буржуа вә хырда буржуа мәдәнијјәтчилијинин пучлуғуну, бу мәдәнијјәтин халг илә олан әлагәсини, даһа доғрусу, әлагәсизлијини вермиш, јүксәк бәдии бир мәнзәрә чәкмишдир. Бурада әдибин үрәјини ағрыдан, һеч бир заман јадындан чыхмајан бәшәри дәрдләр верилмишдир.

Рәсми мәтбуатда, идарә, мәктәб, саир мүәссисәләрдә нә чүр тәдбир, тәшәббүс десән вар, анчаг мөһтач адамлар, јетим, јурдсуз, кимсәсизләрә гајғыдан әламәт дә јохдур. Бөјүк әдиб мүлкәдар, буржуа әхлагындакы вәһши тәбиәти, инсанлар илә е'тинасыз, амансыз рәфтары реал һәјати фактларла көстәрмәк истәмишдир. Кимсәсиз ушаглара анчаг мүасир рәсми мүһит вә еһкамдан узаг, әсил инсани һиссләри һәлә корланмамыш адамлар гајғы вә мәрһәмәт һиссилә јанашырлар. Һамы үчүн дәһшәт, фәлакәт кәтирән мүһарибә сәһнәләринә дә истисмарчылар бир фүрсәт, газанч мәнбәји кими бахырлар.

Зәһрабәјимин оғланлары да белә, бу мәнзәрәдә көрдүјүмүз, јүксәк инсани һиссләрдән мәһрум охумушлардандыр.

Бунларын һәрәси бир «елм саһиби»дир, һәрәси бир пешә саһибидир; амма онларын һеч бири бир инсан, бир вәтәндаш,

һәтта бир аилә үзвү олараг, бир өвлад олараг, бир гардаш олараг адам дејилдир. Әксинә, бунлар, зәрәрли адамлардыр. Бунлар инсани һиссләрдән мәһрум, күтләшмиш, анчаг шәхси мәнфәәт илә јашајан түфејлиләрдир. Бунлар халгынын, аиләсинин, анасынын, бачысынын, торпағынын нанкору, дүшмәнидирләр.

Тәсадүфи дејил ки, әдиб, вәтән вә халг азадлығы тәрәннүм едән «Анамын китабы» әсәрини «мүсават» заманында **1919-чу илдә** јазмышдыр вә мәһз бу әсәриндә масгалы буржуа зијалыларыны ифша етмишдир. Чүнки сөздә халг адындан, Азәрбајчан адындан данышан, һәгигәтдә исә Азәрбајчаны империалистләрә сатан, халгын әсарәтини әбәдиләшдирмәк истәјән, вәтәнә, ана торпаға хаин чыхан әксингилабчы зијалылар о дөврдә кениш мејдан алмышды.

Чәлил Мәммәдгулузадәнин классик бојаларла тәсвир етдији сәмәд ваһидләри, мирзә мәһәммәдәлиләри, рүстәмбәјләри «мүсават» парламентинин һәр ичласында, һәтта бу ичласларын рәһбәрлијиндә көрмәк оларды.

Ч. Мәммәдгулузадәнин сатирик комедијалары, хүсусилә, бир үчлүк силсиләси тәшкил едән «Өлүләр», «Данабаш кәндинин мәктәби», «Анамын китабы» драматуркија тарихимиздә јүксәк пилләә сајылыр. Бу әсәрләр нәинки идеја, мәзмун е'тибарилә, һәм дә драматуржи гурулуш, техника, бәдии сәнткарлыг е'тибарилә биткин әсәрләрдир. Бу әсәрләрин мүәллифи Молјер, Гогол, Мирзә Фәтәли кими классикләр сәвијјәсиндә дуран бир драматургдур. Чәлил Мәммәдгулузадә өз комедијаларында әсасән көһнә дүнјаны, дургун јекнәсәк, донмуш бир һәјаты тәсвир етмишдир. Обломовларын, маниловларын һәјаты кими Шејх Нәсруллаһын, Газынын, Мирзә Мәһәммәдәлинин, Сәмәд Ваһидин һәјаты да јекрәнк иди.

Белә бир аләми драматик кәркинлик, интизар, һәрәкәт, мүнагишәләрлә тәсвир етмәк олдугча чәтиндир. Бурада сәнәткар мүстәсна бир гүдрәт саһиби олмалыдыр, ән надир бир үсул тапмалыдыр ки, бу «өлүләр» аләмини һәрәкәтә кәтирсин вә бу аләмин механизмини ачан бәдии бир ачар тапсын.

Мирзә Чәлилин комедијаларында һәрәкәт үстүнлүјү, мүнагишә, кечидләр, васитәли хасијјәтнамәләр, динамик мүкалимәләр, тәһлили суал вә хитаблар чохдур вә мәһарәтлә јарадылмышдыр. Бу әсәрләрдә артыг бир сөз тапмаг мүмкүн олмадығы кими, нагис бир епизод да тапмаг мүмкүн дејилдир Мүбаризәләр, мүнагишәләр, интригалар гәһрәманын башында, талејиндә елә чәмләнмишдир ки, һадисәнин бир әсәр јох, һәгигәтән баш вермиш фактик бир әһвалат олмасына инанырсан. Драматик үсуллар, кечидләр, һәрәкәтләр әһвалатын тәбиилијини позмур, әксинә, бу тәбиилијин өзүндән доғур. Шејх Нәсруллаһ, чамааты гәбристанлыға апаранда тамашачы јүксәк бир интизар кечирир. Тамашачы, өлүләрин дирилмәјәчәјини билир. Бир тәфәдән дә чамаатын бу е'тигад илә гәбристанлыға кетмәсини көрүб өзү-өзүнә суал верир: «Көрәсән инди нә олачаг?» Өлүләр дириләси дејил. Шејх дә ағыллы, чохбилмиш, һијләкәр адамдыр. О, аферистдир. Бош јерә бу гәдәр адамы мәзарлыға гачырмаз. Орада гызарачағыны дәрк етмәмиш дејил. Бәс елә исә бурада мәсәлә нечә гуртарачаг.

Бурада һеч кәсин зеһнинә кәлмәјән бир һадисә баш верир: һеч кәс ирәли јеријиб өз өлүсүнүн дирилмәсинә разы олмур. Нә үчүн разы олмурлар? Бунун сәбәбини Искәндәр чох јахшы сөјләјир вә oраја јығыланларын ријакар симасыны ачыр.

Ејнилә дә «Анамын китабы»нда гардашларын мүбаризәси көзләнилмәз вә маһир бир үсул илә һәлл олунур. Гардашлар евдә бир-бири илә аз гала әлбәјаха вурушдуғу, бир-бирини парчаламаға һазыр олдуғу һалда, полис мә'муру ичәри кириб, ахтарыш апарыр ки, «сиз гардашлар әлбир олуб һөкумәти јыхмаг истәјирсиниз...»

Мирзә Чәлилин комедијаларында әһвалат ачы күлүш, мә'налы күлүш јарадан мәһз белә бәдии үсуллар, контрастлар, кинајәләр, надир драматик вәзијјәтләрлә инкишаф едир.

Әдибин инсан сурәтләри чох үмумиләшдирилмиш, ичтимаисијаси чәһәтдән чох ишләнмиш сурәтләрдир. Драматуркијамызда бир сыра сурәтләр вар ки, өз-өзлүјүндә мүвәффәгијјәтлидир вә јаддан чыхмыр. Анчаг бу сурәтләр мәһдуд вә дар бир даирәдән кәнара чыхмыр вә тәсәввүрү мәшғул етмирләр.

Мирзә Чәлилин јаратдығы сурәтләр белә дејил. Биз Шејх Нәсруллаһы таныјырыг вә бир тип олараг бәјәнирик. Лакин алдығымыз тә'сир, **Шејх Нәсруллаһ** илә мәһдудлашыб галмыр. Биз Шејхин архасында **бүтүн бир аләм, бир дүнја көрүрүк**. Шејхин шәхсијјәти вә мачәрасы бүтүн мүсәлман дүнјасынын фачиәсини, мөвһумат, хурафат аләмини, дини тәһәккүмүн мудһиш мәнзәрәләрини чанландырыр.

Еләчә дә бизим диггәтимиз Күлбаһарын шәхси симасында дајаныб галмыр. Күлбаһары танымагла биз изтираблар чәкән вәтәндашларымызы, вәтәнимизи таныјырыг, ону алгышлајараг вәтәни, јүксәлмәкдә вә күчләнмәкдә олан вәтәни алгышлајырыг.

Бу бәдии үмумиләшдирмә Мирзә Чәлилин комедијаларыны әдәбијјатымызда һәмишә јашадачагдыр.

Мирзә Чәлилә типләрин ачыг вә мүстәгим хасијјәтнамәси верилмир, О, һеч бир гәһрәманыны тә'рифләмир. Һеч бир мәнфи сурәти писләмир. Онун јолу һәмишә **мә'чаз, бәдии ләһвә, тәфәккүр, кинајә вә тә'риз јолудур.** Һадисәнин, мүбаризәнин өзү елә јолларла давам вә инкишаф едир ки, тәзә дә, көһнә дә, фәрәһ дә, кәдәр дә, көзәл дә, кифир дә, јахшы да, пис дә, чәсур да, горхаг да, чаһил дә, мүнәввәр дә ајдын кө-

рүнүр. Хасиjjәт, пислик, jахшылыг бу адамлара кәнардан вурулан мә'на деjил, бу адамларын бүтүн **һәрәкәтләрини, ишләрини, данышыгларыны, фикирләрини истигамәтләндирән дахили бир гүввәдир.**

Бу гүввә илә чыхыш етдикләринә көрә дә адамлар тәбии, һәгиги олурлар. Мирзә Чәлил үслубунда һәгигәтпәрәстлик, умуми, һаким истигамәт олмагдан башга ән кичик фактларын тәсвириндә, һәр бир инчә вә чүз'и ифадә, еjһамда да өзүнү көстәрир.

III.

Мирзә Чәлил нәсрдә гыса, мә'налы, психоложи һекаjәнин бөjүк устасыдыр. Онун һекаjәләриндә обjектив, ширин, мулаjим, шад бир нағыл үсулу вар. Охучусуну һадисәjә, әһвалата елә бағлаjыр ки, мүәллиф jада дүшмүр, мүәллиф көрүнмүр. Демәк истәдикләринин һамысыны һәjата, обjектив һәгигәтә дедирдир; һәjати факт, һадисәләр илә деjир. Охучу онун әсәриндәки әһвалата һәмишә һәгигәтдә олмуш бир һадисә кими бахыр. Толстоj реализмин мүһүм шәртини бунда көрүрдү: охучу һадисәни, тәсвир вә хасиjjәтнамәни охуjанда демәлидир: доғрудан да белә олар, аjры чүр ола билмәз.

Мирзә Чәлил әсәрләри бу шәртә тамамилә уjғун әсәрләрдир. О, бир һадисә, бир тип васитәсилә охучуну бөjүк бир аләмә бағлаjыр, ону дүшүнмәjә мәчбур едир. Бәнна вә мө'мин уста Зеjналын («Уста Зеjнал») әталәтини бүтүн бир дүнjа кими көстәрир. Худаjарбәjин азғынлығыны, нә вахт вә ким тәрәфиндән исә халгын боjнуна гоjулмуш мүдһиш зүлм-ганун һөкмүндә тәсвир едир. Зеjнәбин фачиәси илә инсаны ағладыр. («Данабаш кәндинин әһвалатлары»).

Чәлил Мәммәдгулузадә бизим реалист һекаjәчилиjин бинасыны гоjмушдур. Онун һекаjәләри нәинки XX әср әдәбиjjатымызда, һәтта үмумиjjәтлә, нәсримиздә ән jүксәк мөвге тутмагдадыр.

Биринчи дәфә әдәби дил илә данышыг дили арасындакы сәдди чыхан, һәjат вә мәишәт лөвһәләрини нәсрә мөвзу едән, «сечилмиш», фөвгәл'адә шәхсиjjәтләри деjил, **ади, һәгиги, күтләви** адамлары, башга сөз илә десәк, «кичик» адамлары бәдии әдәбиjjата лаjиг көрән, бәдии тәсвирдән сүн'и бәзәjи, уjдурманы атан; һәjаты бәдии тәфәккүрүн jеканә әсасы, мәһәк дашы саjан Чәлил Мәммәдгулузадә олмушдур. Онун һекаjәләриндә кечмиш Азәрбаjчан мәишәтиндән верилән лөвһә вә сәһнәләр, һәр шеjдән әввәл, өз һәгигилиjи, инандырычылығы, тәбиилиjи илә охучуну валеһ едир. «Данабаш кәндинин әһвалатлары», «Уста Зеjнал», «Почта гутусу», «Гурбанәлибәj», «Рус гызы», «Иранда һүрриjjәт», «Атлар даjанды» вә с. һекаjәләр бәдии нәсримизин ән көзәл нүмунәләри саjылмагдадырлар.

«Данабаш кәндинин әһвалатлары» әслиндә мәзәли бир һекаjәдир. Бурада Мәһәммәд Һәсән әминин, касыб, авам, мө'мин бир кәндлинин Кәрбәлаjа кетмәк үчүн бәсләjиб-һазырладығы ешшәjин итмәк мачәрасы нәгл олунур.

Анчаг бу, һадисәнин заһири вә әһвалат тәрәфидир. Бу әһвалатын арасында әдибин дәрин мә'налы истеһзасы, ачы көз jашлары көрүнүр. Әдиб сағ икән нәшр етдирмәдиjи бу һекаjә һаггында белә деjир:

«Миладын мин сәккиз jүз доxсанынчы илләриндә Неһрам кәндиндә мүәллим олдуғум вахт кәндлиләримиздә гәрибә һаллар көрәрдим вә көрдүкләрими jазыjа көтүрәрдим.

«Данабаш кәндинин әһвалаты» сәрлөвһәдә Мәһәммәд Һәсән әминин ешшәjинин итмәjини биринчи дәфә һекаjә сурәтиндә jаздым. Бурада рәваjәт олунур ки, нә төвр Данабаш кәндинин jүзбашысы Худаjар коха Мәһәммәд Һәсән адлы бир фәгир кишинин ешшәjини апарыб, шәһәрдә сатыр вә пула орада бир өврәт сиғә елэjир. Вәһалонки, Мәһәммәд Һәсән әми вар-jохуну сатыб, бу ешшәjи алмышды вә бир аjын мүддәтиндә бәсләjирди ки, миниб кетсин Кәрбәла зиjарәтинә».[1]

Әдибин биринчи һекаjәси олан бу әсәрдә реализм, һәjат һәгигәтинә пәрәстиш ән гүввәтли чәһәтдир. Мәһәммәд Һәсән әминин башына кәлән бу күлмәли, һәм дә ағламалы мачәра, чох мараг, мәзә илә охунур.

Һәр сәһифәдә инсанын додағы гачыр, тәбәссүм едир, күлүрсән. Еjни заманда ачыjырсан, тәәссүф едирсән. Мәһәммәд Һәсән әминин башына кәлән әһвалат, күлмәли бир мачәра деjил, әслиндә jаныглы бир фачиәдир. Бу елә фачиәдир ки, jалныз Мәһәммәд Һәсән әминин деjил, минләрлә фәгир, jохсул кәндлиләрин башына кәлир. Бу елә бир фачиәдир ки, jалныз Данабаш кәндиндә jох, о заманки Азәрбаjчанын бүтүн кәндләриндә, һәтта бүтүн ислам дүнjасында баш верирди. Вә белә фачиәләрин беш-он ил деjил, мин ил боjу давамы нәтичәсиндәдир ки, Мәһәммәд Һәсән әмиләр елә jазыг, заваллы вә күчсүз, көмәксиз бир вәзиjjәтә дүшмүшдүр. О, бу фачиәни бир фачиә кими гәбул етмир, «гәзаву-гәдәрин» иши кими, тәбии ганунун бир һадисә», алнына jазылмыш гисмәт кими гәбул едир вә сусур.

Бу һекаjәдә зүлм вә һагсызлығын, феодал зоракилиjинин нә дәрәчә һаким олдуғу вә мүлкәдарларын буржузиjанын дин вә шәриәт хадимләри тәрәфиндән нечә виҹдансызчасына мүдафиә олундуғу чох дәрин вә инандырычы бир тәбиилик илә тәсвир олунмушдур.

Реализмә еjни сәдагәти әдибин сонракы һекаjәләриндә дә көрүрүк.

[1] Чәлил Мәммәдгулузадә — «Тәрчүмеjи-һалым», Әсәрләри, II чилд, 1936, сәһ. 549.

«Уста Зејнал» шәрг әталәтинин тимсалыдыр. Уста Зејнал өз тәбиәти е'тибарилә тәмиз вә салим бир кишидир. Өз әмәји илә доланан вә анчаг буна көз тикән, касыб вә јохсул һәјаты илә кифајәтләнән бир фәһләдир. Онун шәхси тәбиәтиндә, бир инсан олараг пис, чиркин бир хасијјәт јохдур. Анчаг онун бәласы авамлығында, мө'минлијиндә, садәлөвһлүјүндәдир. О, моллаларын ахирәт вә чәннәт вә'дләринә инанмышдыр. О, бүтүн кафирләрин «чәһәннәм әһли», олдуғуна инаныр, она көрә дә өзүнү пәришан, јохсул, чыр-чындыр ичиндә олса да, һәр һансы бир ермәни хозејининдән «артыг» билир. Гапысында чалышдығы Муғдаси Акопа мәһәл гојмур, «кафирликдә, донуз әти јемәкдә «иттиһам» едиб она күлмәк истәјир.

«Уста Зејнал» һекајәси техника, сәнәткарлыг чәһәтдән дә чох мүкәммәл вә нүмунәви бир әсәрдир. Әһвалат драматик бир кәркинлик илә инкишаф едир. Хозејин тәләсир, еви-ни тә'мир етмәк, охумагдан гајыдан оғлуну тә'мир олунмуш отагларда гаршыламаг истәјир. Уста Зејнал бу вәзифәни өһдәсинә көтүрмүшдүр. Анчаг хозејин нә гәдәр тәләссә дә Уста Зејнал ишләмир. Күндә бир нечә саат ишә кәлир вә өз шакирди Гурбан илә лағ-лағы сөһбәт едиб вахт кечирир. Хозејин һирсләнәндә уста Зејнал һеч е'тина етмир:

—«Горхма—дејир—хозејин, нә иш вар ки, гуртарарыг...» о бири тәрәфдән дә хозејинин оғлу телеграф чәкдирмишдир ки, јолдајам.

Давам вә инкишаф едән бу зиддијјәтин һарада, нечә вә нә илә һәлл олуначағыны охучу көзләјир. Бурада һеч вахт бизим зеһнимизә кәлмәјән вә күман едилмәјән бир чыхыш нөгтәси вардыр ки, һадисәнин чох көзәл һәлл олунмасына хидмәт едир. Уста Зејнал, ермәни күпәсиндә су кәтирән шакирд Гурбана ачыгланараг әсәбиләшир, иши тәрк едәрәк, чыхыб кедир.

—Гурбан, аллаһ сәнә ләнәт еләсин. Ермәнинин күпәсиндә су кәтириб кәч гајырдын вә дүнја-аләми мундар елә-дин, аллаһ сәнә лә'нәт еләсин!

Бу финалда нәинки зиддијјәт көзәл һәлл олунур, һәм дә Уста Зејналын сәчијјәси тамамланыр. Бу сон һәрәкәти онун бир мө'мин, бир мүтәәссиб олараг инкишафыны көстәрир.

Мирзә Чәлилин һекајәләриндә бир биткинлик, мухтәсәрлик, јығчамлыг, мә'на үстүнлүјү вардыр ки, бүтүн классик нәсримиздә давам вә инкишаф етдирилмәкдәдир. Бу һекајәләр, бә'зән бөјүк бир роман, чилд-чилд әсәрләр гәдәр мә'-налы, әһатәедичи вә күчлүдүр. Чәлил Мәммәдгулузадә нәсри өз көзәл хүсусијјәтләри илә әдәбијјатымызда мәшһурдур. Бу бөјүк бир әдәби мәктәб тәшкил етмәкдәдир.

Чәлил Мәммәдгулузадәнин әдәбијјатымызы инкишаф етдирән, Азәрбајчанда реализми, јени, јүксәк мәрһәләјә галдыран бир сыра орижинал вә көзәл сәнәткарлыг хүсусијјәтләри вардыр.

Ч. Мәммәдгулузадәнин сатирасы јени вә хүсуси бир хассә дашыјыр. Онун сатирасында тәнгид, ачы күлүш вә истеһза илә јанашы дәрин **фәлсәфи фикир** вардыр. О, охучуну мүтәәссир етмәклә кифајәтләнмир. Бу тә'сир илә ону дүшүнчә, тәфәккүр аләминә, ичтимаи һадисәләрин маһијјәтинә вармаға чағырыр. Онун тәнгиди күлүшүндә дәрин ичтимаи мә'на вә мәзмун вардыр.

Әдибин сатирасында көһнә дүнјанын чиркинликләрини дујан, бу чиркабын гурбанларына ағлајан һәзин бир лирика дујулмагдадыр. «Өлүләр» пјесиндә Искәндәрин өз бачысы Назлы вә гардашы Чәлал илә данышыглары, Күлбаһарын монологлары, «Ики гардаш», «Ики алма», «Ики балынч» һекајәләриндәки дәрин, психоложи тә'сир бу лирикаја парлаг бир мисал ола биләр.

Ч. Мәммәдгулузадәнин јуморунда исә әксинә, ширин бир фәрәһ сәсләнмәкдәдир. «Гузу», «Почта гутусу», «Уста Зејнал» һекајәләриндә бу фәрәһ даһа ајдындыр; чүнки бу үсулда әдиб ән чох мүсбәт адамлары, һәјат, әмәк адамларыны, кәндлиләри, фәһләләри, сәнәткарлары күлүш објекти етмишдир. Бу зүмрәдән оланлар нә гәдәр авам, садәлөвһ олса да, әдиб онлары мәһәббәтлә, һөрмәтлә тәсвир едир. Онларын тәнгидини дә күлүш, зарафат јолу илә верир.

Мирзә Чәлил бәдии тәсвирдә һадисә, факт вә инсанлары мүгајисә үсулундан истифадә етмәји чох севир. Уста Зејналы **муғдиси** Акоп илә, фанатик **Мәшәдини Иванов** илә («Рус гызы») мәһкум **мүсәлман гадынларыны** ингилабчы **декабрист гадынлар** илә контрастда алыб көстәрир. Контрастлы лөвһәләр реализм үчүн чох мәгбул, мүнасиб үсулдур. Бурада ичтимаи сәһнә **әјаниләшир.** Рәнкләр, сәсләр, мүнасибәт вә көрүшләр өз-өзүндән ашкара чыхыр, ајдынлашыр. Даһа классик шәрг ше'риндә, мәсәлән, Сә'дидә олдуғу кими, дидактикаја, моизәјә, риторикаја имкан, еһтијач галмыр. Әдиби дүшүндүрән мәтләбләр өзү-өзүндән әјаниләшир. Охучуда дәрин инам, е'тигад јараныр.

Бу јарадычылыг үсулундан әдиб бүтүн жанрларда (драма, нәср, фељетон...) кениш истифадә едир. Бу чәһәтдән онун совет дөврүндә јаздығы «Трактор вә Әли шиәси» адлы публисист әсәри («Молла Нәсрәддин» журналы, 1927, № 27) чох сәчијјәвидир. Бурада мүасир техникадан, онун тәсәррүфатда тәтбигиндән сөһбәт кедир. Хыш илә трактор, техник илә авам мүсәлман, Әли шиәси мүгајисә олунур:

«Трактор ибарәтдир елә бир машындан ки, онун далына бир нечә котан дәмирини бағлајырсан, бир саатын мүддәтиндә аз галыр бир десјатин јери әкиб чыхсын баша.

Әли шиәси дә ибарәтдир елә бир јаранмышдан ки, онун кечә-күндүз фикри-зикри чәннәтин гәбзини моллалардан јалварыб истәмәкдир.

Инди мән истәјирәм охучуларымыза үзүмү тутуб, онлара бир белә суал верәм:

— Аја, бир кәс ки, фикриндә гоја јухарыда әрз етдијим ики шеји бир-бири илә јапышдыра, јә'ни трактор илә Әли шиәсини бир-бири илә гоншу едә, аја бунлар бир-биринә јапышар, ја јох?

Мән дејирәм: јапышмаз.

Вә әкәр сән десән ки, «јапышар», кәрәк сүбут көстәрәсән.

Амма мәним сүбутум вар.

Сүбутум будур ки, Әли шиәсинин артыг вахты јохдур: оруч-намаз, шәккијјат, һәчч, мәһәррәм, сәфәр вә рәбијәлахир.

Аллаһ бәрәкәт версин «хыш» дәмиринә: кечирдирсән бир ағачын башына, бағлајырсан боз өкүзүн далына, аздан-чохдан бир гәдәр јери чызырсан, гајыдыб кәлирсән евинә вә умудуну бағлајырсан һәмин аллаһа ки, истәсә, инсаны јох јердән дә дөвләтли едә биләр.

Амма ди кәл бу зәһирмар трактора: әввәл кәрәк бунун дилини биләи ола. Мө'мин Әли шиәсинин вахты һарадан ола биләр ки, онун фәндини өјрәнсин вә Әли шиәсинә јарашармы пак ислам әлини тракторун мурдар јағы илә мурдарласын? Әли шиәси ки, өмрүндә бир тахтаја бир мисмар чалмағы адәт етмәјибдир, о нечә тракторун бир лахлајан јерини, бир сынан һиссәсини тә'мир етсин? Вә бундан сонра да тәәччүб етмәк олармы ки, Азәрбајчанда ишләмәкдә олан үч јүз тракторун бир чоху «уста вә устаханаларын» јохлуғундан, һәрәси бир јердә «јан үстә јатыб палчыға батыб» галыбдыр.

Нә трактор, нә механик вә нә техник? Сән нә техникадан данышырсан, амма мән дә сәнин чавабында Ислам ахирәззәманын зүһурундан данышырам. Сән кәнд әһалисинин тәсәррүфатыны гүввәтләндирмәк мәгсәдилә онлары машынлашдырмагдан данышырсан, амма мән мәһәррәмүл-һәрамын јавыглашмасындан данышырам.

Мәни чох бәркә гыснама, гадан алым! Мәнә чох да трактор-зад әл вермәз: чүнки мәним вахтым чох әзиздир.

Аллаһ бәрәкәт версин хыша, чүтә вә кази-аһән дәмиринә, чүнки мән Әли шиәсијәм» (сәһ. 748—749).

Бу сатирик очеркдә, кичик бир фактын тимсалында бөјүк, зиддијјәтли бир аләм верилир. Трактор јени техниканын, тәрәггинин, мәһсулдар иш үсулуну тәмсил етдији кими

Әли шиәси дә фанатик дүнјанын, мүсәлманчылығын, авамлығын, тәнбәллијин тимсалыдыр. Бири инсанлығы инкишафа, икинчиси керијә, эталәтә чәкир.

Әдиб кичик тәбии, әјани лөвһә јаратмагла охучуну дүшүндүрүр, һәм һиссинә, һәм мә'нәви аләминә тә'сир едир.

Ч. Мәммәдгулузадәнин реализми дәрин көклү бир реализмдир. Тәрәфкирлик **һәр бир** әсәринин **маһијјәтиндә** олса да, **һеч бир** әсәрин **заһириндә** нәзәрә чарпмыр. Ән јүксәк кин вә әдаләт бәсләдији дүшмәнә гаршы һеч бир ачы, мәнфи сөз ишләтмәдији кими, ән чох севдији, идеализә етдији досту да гуру, чылпаг сөз илә мәдһ, тә'риф етмир. Әдиб һәр ики һалда бир јол илә, **һәгигәти көстәрмәк,** һәјаты олдуғу кими **тәгдим** јолу илә, реализм јолу илә верир.

О, истәр тәсвир үсулунда, истәр күлүшүндә чанлы халг дилиндән, ел мисалларындан усталыгла истифадә едир. Ондакы күлүш, руһ е'тибары илә бизим халгын дүнја көрмүш, өмүр сүрмүш, ағсаггал, мүдрик, хејирхаһ кишиләрин, Низами әсәрләриндә («Искәндәрнамә», «Једди көзәл») көрдүјүмүз нурани гочаларын һикмәтли сөһбәт, нәсиһәтләрини хатырладыр.

Әдибин һеч бир әсәри, һеч бир бәдии тәсвир үсулу бизи јормур вә тәкрар дејилдир. Онун һекајәләрини охујанда биз өзүмүзү никбин, тәчрүбәли, е'тибарлы, шән бир ел бабасынын јанында, онун сөһбәтини динләјән мәгамда дујуруг. Һәр дәгигә додағымыз гачыр, күлүрүк. Бу күлүш бизи чиддијјәтдән узаглашдырмыр, даһа да чиддиләшдирир; һәјат һадисәләринә гаршы көзүмүзү ачыр, бизи дүшүндүрүр, чох мәчһул вә гапалы мәтләбләрдән акаһ едир. Чох узагларда, галын китабларда ахтармаға чәһд етдијимиз нечә-нечә ичтимаи суалларымыза, һәр саат ичәрисиндә јашадығымыз, бизи әһатә едән ади һәјат һадисәләриндә чаваб олдуғуну көрәндә хошһаллашырыг. Биздә һадисәләрә, әтрафымыза даһа дәриндән нәзәр јетирмәк еһтијачы вә һәвәси ојаныр.

Ч. Мәммәдгулузадә, әсринин сәчијјәви типләр силсиләсини јаратмышдыр. Онун јаратдығы сурәтләри үч група бөлмәк олар:

Биринчиси көһнә дүнјанын адамлары, феодал-патриархал адәт вә ән'әнәләри тәмсил едән, бу адәтләрдән дөрд әлли јапышыб галан мүһафизәкар руһаниләр, бәјләр, мүлкәдарлар, һачы вә кәрбәлајылар, јаланчы интелликентләр вә саирәдир. Шејх Нәсруллаһ, Гурбанәли бәј, газы, Худајарбәј, Пирвердибәј, Сәмәд Ваһид вә с. бу силсиләдәндирләр.

Әдиб нифрәт бәсләдији бу типләрин зүлм, ситәмини, бәд әмәлләрини, чиркин мә'нәвијјатыны габарыг көстәрир. Он-

лары бәшәријјәтин, тәрәггинин дүшмәнләри кими дамғалајыр.

Икинчи дәстәјә дахил олан инсанлар биринчиләрин әксинә олараг јенилик һисси илә аловланан, көһнә һәјат, гајдалардан гылынч кими сыјрылыб чыхмаг истәјән, өмрүнү көһнәлик илә мүбаризәјә верән јени адамлардыр. Искәндәр вә Күлбаһар бу нәсилдәндир. Әлбәттә бу адамлара букүнкү тәләбләр сәвијјәсиндән јанашанда көрәрсән ки, там мүсбәт вә идеал инсанлар дејилдир. Әдиб бунлары мәһз реалист планда, тарихи инкишафда, кечмиш дүнјанын мүбаризәләриндә доғулуб јетишән, һәлә көһнәлијин чәнкәлиндән хилас ола билмәмиш адамлар, јенилик уғрунда мүбаризәнин илк гурбанлары кими вермишдир. Бу адамларын кәләчәјә доғру истигамәтләнән арзулары, һәјата никбин бахышлары, мүгәддәс арзу вә идеаллары габарыг көстәрилир.

Үчүнчү дәстә чаһаншүмул мүбаризәнин һеч бир гүтбүндә дура билмәјән, көһнә ганун вә гајдаларын мәнкәнәсиндә сыхылыб әзилән, һүгугуну, инсанлыг мүгәддәратыны итирән, әсасән мәзлумлар, мәһрумлар күтләсини тәшкил едән адамлардыр. Мәһәммәдһәсән әми, Зејнәб, Гурбан, Заман, Назлы, Новрузәли, Уста Зејнал, Зәһрабәјим вә гејриләри бу групун нүмајәндәләридирләр.

Һәјатда да, әдибин әсәрләриндә дә бунлар чохлуг тәшкил едирләр. Бу адамлар өз тәбиәтләри е'тибарилә дахилән, мә'нәви чәһәтдән тәмиз вә саф адамлардыр. Бир инсан олараг, һәмишә тәгдирә лајигдирләр.

Анчаг бунлар бәдбәхтдирләр, мүбаризәдә ачиздирләр. Синифли чәмијјәтин гудуз, дәһшәтли ганунлары бунлары мәнкәнәјә салыб әзмиш, хырпаламыш, истисмарын, дин тирјәкинин сајәсиндә лап күтләшмишләр. Бә'зән дә мүбаризә һиссиндән тамам мәһрумдурлар. Ја дин, ја адәт бунлары о гәдәр әсарәт вә мәһрумијјәтдә сахламыш, о гәдәр дурғун, өлкүн, мәһбус һәјата алышдырмышдыр ки, бунлар бир сәс ешитдикдә ваһимәјә дүшүр, бир ишыг көрдүкдә јанғын зәнн едиб сонра ичиндән хата чыхар» дејиб гачырлар. Бунлар башлары үзәриндә һәмишә јумруг көрмүш вә она көрә дә чәсарәт етмәјән, һәтта залимдән белә мәрһәмәт уман авамлардыр. Бунлар өз дост вә дүшмәнләрини јахшы таныјачаг, синфи шүур.дәрәчәсинә галхмамышлар. Әдиб бу адамлара күлдүјү кими, онлара ачыјыр, үрәји јаныр. Бу силсиләнин тәсвириндә әдиб өз демократизмини, халг һәјатынын ағыр ишкәнчәли мәнзәрәләрини көстәрир, реализмин бүтүн бојаларыны мәһз мәсәләнин маһијјәтинә сәрф едир.

Ч. Мәммәдгулузадәнин сәрт, ифшачы реализми дил, үслуб мәсәләләриндә дә өз гүдрәтини сахлајыр. О, халис, доғма, әлван образлы, ширин Азәрбајчан дилиндә, бә'зән лап чанлы данышыг дилиндә јазыр. О, заманәсинин китаб, рәсми мәтбуат дилинә зиддир. О, әсәрләриндә әкинчинин, фәһләнин, халгын чанлы дилини әсас көтүрмүш, о, чох заман дилчиләрин, әдәбијјатчыларын ганун сајдығы бир сыра рәсми гајдалара гәти зидд олмушдур.

Бә'зиләри буну әдибә гүсур тутурлар. Һалбуки, Ч. Мәммәдгулузадә буну билә-билә едирди. Халг дилини, күтләнин чанлы ифадә, данышыг хүсусијјәтләрини чох севдијиндән вә о заманкы сәрф-нәһвин зәнкин халг дили хәзинәсини һәлә тамам әкс вә изаһ етмәкдән узаг вә ачиз олдуғуну дујдуғундан бу јолла кедирди. О, халгын тәбии, сәлис, мәзмунлу, чох әлван вә мүрәккәб дил, ифадә хүсусијјәтләрини бир инчи кими тапыб мүһафизә етмәк тәрәфдары иди. Мәһз буна көрә дә әсәрләрини мүасир гәзет вә китабларын әһатә едә билмәдији бу дилдә, халгын данышыг дилиндә јазырды.

Бөјүк әдибин бүтүн әсәрләриндә халг руһу һакимдир. Онун китаблары халг мә'нәвијјатынын мүчәссәмәсидир. Бу әсәрләр һәм мәзмун, һәм шәкил е'тибарилә Азәрбајчан халгынын һәјатыны, мәишәтини, халгын инсанпәрвәрлик, мүбаризә, әмәк ешги, мәһәббәт дујғуларыны, јенилијә доғру мејлини, инкишаф, сәадәт, чәмијјәти хилас етмәк, милли гардашлыг, бир-биринә көмәк, мәдәнијјәт уғрунда чалышмаг кими јүксәк кејфијјәтләрини ифадә едән өлмәз бәдии таблолардыр.

Ч. Мәммәдгулузадәнин реализми бөјүк бир әдәби мәктәбдир. Гуртулуш, азадлыг, демократизм, маарифпәрәстлик фикирләри бу мәктәбин башлыча идеја вә мәзмунуну тәшкил едир. Бу хүсусијјәтләр һәмин мәктәби заманәнин ән габагчыл сәнәт мәктәби сәвијјәсинә галдырды. М. Ә. Сабир, Әли Нәзми, Ә. Гәмкүсар, Ә. Һагвердијев, М. С. Ордубади, М. Ә. Мө'чүз кими әсрин бөјүк әдәби нүмајәндәләри бу мәктәбә мәнсуб адамлардыр. Бунларын һәр бириндә «Молла Нәсрәддин» реализми үслубунун хүсусијјәти бу вә ја башга дәрәчәдә давам вә инкишаф етдирилмәкдәдир.

Мирзә Чәлилин реализми бир тәрәфдән һәјатдан гидаланыр, матералыны азәри халгынын мүасир мәишәтиндән алырды, икинчи тәрәфдән М. Ф. Ахундовун јолу илә кедәрәк, бөјүк рус реализминин (Крылов, Гогол, Л. Толстој, Чехов, Салтыков-Шедрин) зәнкин тәчрүбәсиндән истифадә едир, јә'ни, һәјат вә шәраитдә тәнгиди реализми инкишаф етдирирди. Мирзә Чәлилин бир сыра гәһрәманлары бу вә ја башга чәһәтдән рус реалистләри, хүсусилә, Гоголун типләри илә сәсләшир. Гоголун Хлестакову («Ревизор») Шејх Нәсруллаһ илә («Өлүләр»), Башмачкини («Шинел») Уста

Зејнал илә («Уста Зејнал»), Мәһәммәд Һәсән әми илә («Данабаш кәндинин әһвалатлары»), «Чертокутскини («Қолјаска»), Гурбанәли бәјлә мүгајисә етмәк олар. Көһнә дүнјанын бу адамлары миллијјәт, пешә, дин чәһәтиндән башга-башга олсалар да, ја хасијјәт, ја әгидә, ја тале чәһәтдән «гоһумлуглары» вардыр. Бунларын тәсвиринә сәрф олунан бәдии бојалар һәмрәнкдир. Мирзә Чәлил Толстој, Гогол кими бөјүк рус реалистләрини јүксәк гијмәтләндирирди. Онлар һаггында хүсуси мәгаләләр јазыр, әсәрләрини тәрчүмә едир[1]. Онларын гәләм гүдрәтини тә'рифләјирди[2].

Мирзә Чәлил дә Толстој, Гогол кими һәјата ајыг бахан, охучусуну ајылтмаға чалышан, һәјат һәгигәтини үстүн тутан, чәсарәтлә тәнгид едиб инандыран әдиб иди. Онун реализминдәки бәдии үсул вә мәзијјәтләр орижинал, јенидир. Бөјүк бир әдәби нәсил—јени һәјат вә чәмијјәт, коммунист әхлагы јолунда мүбаризә апаран совет сәнәткарлары севимли әдибин зәнкин ирсиндән һәмишә өјрәнмиш вә өјрәнирләр.

IV.

Реалист һекајә жанры әдәбијјатымызда тәзә һадисәдир. Бунун чәмиси бир әсрлик јашы ола, ја олмаја.

Доғрудур, үмумијјәтлә, һекајә, епик тәсвир олуб. Нағыл, әфсанәләрин тә'сири фарс, әрәб мәнбәләриндән тәрчүмәләр характериндә «Һүсејн Кәрд» әһвалаты, «Чеһил тути», «Хавәрнамә», «Тә'бири-хаб», «Бәхтијарнамә» вә саирләри, һабелә Бакыхановун «Китаби-Әскәријјә»си әсил мә'насында епик тәсвир, хүсусилә, һекајә сајыла билмәз. Гутгашынлынын «Рәшид бәј вә Сәадәт ханым»ы һеч ана дилиндә јазылмајыб, М. Ф. Ахундовун «Алданмыш кәвакиб»и мәшһур реалист һекајәдир ки, тәәссүфләрлә дејирик, онун да тәмасы тарихдәндир, дили гәдим јазыларын дили кими әрәб-фарс тәркиб, ифадәләри илә долудур. Кечән әсрдә рус әдәбијјатында роман нечә тәзә вә сүр'әтлә инкишаф едиб диггәти чәлб едән жанр идисә, ијирминчи әсрин әввәлләриндә биздә һекајә дә елә реализми тәмсил вә тәчәссүм етдирән характер бир жанр иди.

Әсримизин әввәлләриндә, биринчи рус ингилабы әрәфәсиндә мәтбуатын јајылмасы илә, ичтимаи мүнасибәтләрин сүр'әтләнмә, кенишләнмәси илә әлагәдар олараг башга өлкәләрдә олдуғу кими бизим вәтәнимиздә дә күнүн вачиб, чанлы, мүасир мәтләбләрини реалист планда тәсвир, тәһрир зәрурәти күчләнмиш, гәзет, журналларын сәһифәси бу сәнәтә чох вә сәхавәтлә ачылмышдыр. Өз гәләмини мүасир мүбаризәләрдә ишләтмәк, үрәјинин дәрдини јазмаг үчүн васитәләр арајан бөјүк реалист, демократик әдибимиз Мирзә Чәлил Мәммәдгулузадә Тифлисдә јаздығы илк һекајәсинин тарихчәсини белә данышыр:

«Бурада Мәһәммәдгулубәј, бир аз о үздән-бу үздән сөһбәт едәндән сонра мәним кејфими сорушду вә буну да сорушду ки, тәзә јазы-позудан јанында бир шеј вардырмы?...

Бир ај бундан габаг тәзә јаздығым «Почт гутусу» һекајәсинин әл јазмасы голтуг чибимдә иди... Голтуг чибимдән дәфтәрчәни чыхартдым вә узатдым језнәмә тәрәф, о да дејәсән јухуда иди вә јухудан ајылан кими куја хаһи, нә хаһи әлини узатды вә дәфтәрчәни алды вә көнүлсүз јавашча ачды вә истәјирди охусун вагон кирди гаранлыг лағыма Хүласә.

Бир вахт јадымдадыр, көрдүм ки, Мәһәммәдгулубәј өзү-өзүнә күлүр бахдым ки, «Почт гутусу»ну охујур. Бурада мән көрдүм ки, бу һекајәчијим гајнымын хошуна кәлир вә күлә-күлә мәнә деди:

— Сән бу һекајәни чох јахшы јазмысан!

Бу сөзләри дејәндән сонра јенә охумағында вә охуја-охуја күлмәјиндә давам едирди. Бу һекајәмин сәбәбиндән мән һәмин бу мүсафирәтимдә Тифлисдә азарлыны апардыгда даһа Јеревана гајыдыб кәлмәдим вә Тифлисдә галыб сонра да һәмишәлик тифлисли олдум...»[1].

Авам, лакин сәмими, сәдагәтли, зәһмәткеш бир кәндлинин камил характерини верән бу «Почт гутусу» әдибин илк кичик һекајәси олса да һәлә о заман (1904) охучуларын диггәтини чәлб етмиш, шөһрәт газанмышды.

Сонрадан Мирзә Чәлил, «Молла Нәсрәддин» журналынын нәшри илә мүвази, һәмин журналын мүәјјән нөмрәләринә әлавә шәклиндә тәмасы вә материалы мүсәлман һәјат вә мәишәтиндән көтүрүлмүш, бир-бириндән көзәл һекајәләр јазыб нәшр едир, охучуларыны севиндирирди. «Уста Зејнал» (1906), «Иранда һүррријјәт» (1906), «Гурбанәлибәј» (1907), Никаранчылыг» (1916) бу силсиләдәндир.

«Никаранчылыг» бу силсиләнин ахырынчы һәлгәси иди. Демәк олар, бу һекајәдән сонра, 1923-чү илә гәдәр, јә'ни мүһарибә вә ингилаб илләриндә әдиб, һәмин жанра мүрачиәт етмәмишдир. Онун һекајәләринә бир дә биз ингилабдан сонра «Јени јол», «Маариф вә мәдәнијјәт», «Коммунист» сәһифәлә-

[1] «Зәһмәт, нахошлуг вә өлүм» «Шәрги Рус», 1904, № 7. (Толстојун лекендасындан тәрчүмә).

[2] «Гогол»—Молла Нәсрәддин», 5 апрел, 1909, № 14 (чидди мәгалә).

[1] Чәлил Мәммәдгулузадә. Әсәрләри, II чилд. Бакы, 1936, сәһ. 488.

риндә раст кәлирик ки, совет дөврүнүн мәһсулу олан әввәлки ширин үслубуну, сәласәт вә тәравәтини сахлајан әсәрләр, нәһајәт, 1928-чи илдә Октјабр ингилабынын 10 иллији мүнасибәтилә нәшр олунан «Бәлкә дә гајтардылар» китабында топланмышдыр. Әсримизин әввәлләриндә, хүсусән, ингилабын илк илләриндә, үмумијјәтлә, һекајәјә олан марагдан башга Мирзә Чәлилин һекајәләринә олан марагы ајрыча гејд етмәк лазымдыр.

Бунун сәбәбләрини мүхтәсәр дә олса көстәрмәк олар. Мә'лумдур ки, схоластик шәрг әдәбијјатында шаһлар, ханлар, хаганлар, пејғәмбәрләр, имамлар, мүгәддәсләр һаггында дүзәлән вә јајылан әфсанә, мәрсијә, әсатир, нағыл, дастан, мәнгәбәләрин сајы-һесабы јохдур. Тамамилә фөвгәлтәбии, хәјалат, хурафат аләминдән данышан белә нағыллар, охучу вә динләјичини бездирмиш, јормушду.

Мирзә Фәтәли Ахундовун, Сабирин Мирзә Чәлилин әсәрләриндә бирдән-бирә ачылан һәгиги һәјат мәнзәрәләри Азәрбајчан охучулары үчүн јени бир кәшф, (чанлы) тәравәтли бир аләм олду.

Охучу көрдү ки, бурада өвлијадан, зәнбијадан, һуридән, мәләкдән, чиндән, шәјатиндән јох, ејни һәгиги һәјатдан, чанлы инсанлардан сөһбәт кедир. Охучу «Почт гутусу»нда Новрузәлинин сәркүзәштиндә өз мүасирләрини, ара-сыра раст кәлдији, көзү илә көрдүјү, шәхсән таныдығы, дујдуғу, дәрдләринә шәрик олдуғу адамлары көрүб, севинирди.

Реалист һекајәләр охучуну дини мөвһумат, хурафатдан хилас етмәкдән башга бир дә әфсанәви аләмләрдән јерә ендириб ону һәм күлмәјә, һәм ағламаға, һәм дә дүшүнмәјә, өзүнү әһатә едән ичтимаи мүнасибәтләри јохламаға чағырырды.

Почт гутусу чох кичик бир әһвалатын тәсвиридир. Анчаг бу әһвалат ујдурма, мө'чүз, һәдис дејил там **һәјатдыр.** Бәзәк-дүзәксиз, тәмтәрагсыз чыплаг бир һәгигәтдир. Һәгигәт олдуғу үчүн дә охучуну тәәччүбләндирмир, көзүнү ачырды. Охучу бу авам кишинин сәркүзәштиндә өз һәјатыны, өз күзәраныны, өз дост вә дүшмәнини көрүр. Көрүр ки, тәбиәти илә зәһмәт адамы, зилләт чәкән, вәфалы, сәмими бир кәндли олан Новрузәли авамлығы үчүндән нә мүсибәтләрә дүшүр, нә мәһрумијјәтләрә дүчар олур. Бунлар, Новрузәлини мәһкум едән бу мүнасибәтләр нә гисмәтдир, нә гәзавүгәдәрдир. Нә дә ганундур, бунлар зәһмәт адамларына сонрадан гурулан торланиәдир. Бунлардан гачмаг, үзүлүшмәк, хилас олмаг тәмамилә мүмкүндүр

Охучу ашкар көрүр ки, бөјүк әдиб балача бир сәһнәдә өз вәтәндашларыны авамлыг, чәһаләт јухусундан ајылтмаг үчүн чох мүһүм мәтләбләр ачыр вә кинајә дили илә бунлары данышыр.

Ширин, ибрәтли, мәзәли бир сөјләмә тәрзи илә верилән мәктуб мачәрасы бир тәрәфдән дәрин мараг доғурурса, икинчи тәрәфдән охучунун зеһнинә тә'сир едир. Бир нәфәр дә охучу тапылмаз ки, бу һекајәни охујуб күләндән сонра фикрә кетмәсин, кечмишдә Азәрбајчан кәндлисинин ачыначаглы тәлејини дүшүнмәсин.

Мәшһур совет әдиби Мариетта Шакинјан бу һекајәни Авропа сәпкисиндә јазылан чилд-чилд романларла мүгајисә едәрәк дејир:

«Охучунун көрдүјү кими һекајәнин сүжети јумористикдир, күлүш доғурмалыдыр. Анчаг дәрин мәзмун, әһвалатын кедишиндән көзләндији кими күлүш һисси јох, даһа дәрин тә'сир— һәјәчан, гәзәб сарсынты, үмумиләшдирмә тә'сири доғурур...

Һекајәни охујандан сонра биз көзүмүзү јумуб, һекајәдәки сурәтләрин характеристикасыны, теманын дәринлијини, әсәрдәки, һәјәчаны тәсәввүр едә биләрик. Бүтүн бунлар сөздә, заһири шәкилдә тәсвирдә јох; чох заман киноекранда инсанлар вә һиссләрин көстәрилдији кими мәһз мүстәгим һәрәкәтдә характеризә едилир».

Мирзә Чәлил темаларыны һәјатдан, үмумијјәтлә һәјатдан, тарихи һәгигәтләрдән чох **мәһз бу күнкү һәјатдан,** халгынын, вәтәнинин, вәтәндашларынын күзаран, мәишәтиндән көтүрүрдү.

Даһа доғрусу бу мәишәтин өзү әдиби һәјәчана кәтирир, јазмаға, «үрәјинин дәрдини демәјә» мәчбур едирди:

— «Тифлисин Шејтан базарында раст кәлдијим ислам аләми һәр күн вә һәр саат мәни јазмаға вадар едирди. Материал о гәдәр иди ки, шаирләр дејән кими:

Јаза-јаза дәрдими аләмдә кағыз гојмадым,
Ахыры бир кушеји-диварә јаздым дәрдими!

Ахырда мән көтүрдүм бир һекајә јаздым. Јаздым ки, бир бәдбәхт мүсәлман зәһмәткеш ки, онун ады уста Зејналдыр. О гәдәр дини чәһаләтә чумубдур ки, бу чәһаләтин бәрәкәтиндән һәмишә зәһмәтдәдир. Көрүрдүм ки, моллалар бу бичарә уста Зејналы баша салыблар ки, дүнјада бир **тәмиз** вар, бир дә **мурдар.** Тәмиз одур ки, битли, сиркәли дә олмуш олса анчаг е'тигадча мүсәлман олсун. Әли шиәси олсун вә мурдар одур ки, чох пакизә вә тәмиз дә олмуш олса, вә бу дәгигә тәмиз бир һамамдан да чыхмыш олса, бир сурәтдәки, о, мүсәлман дејил ермәнидир, рус вә күрчүдүр, о адам мурдардыр.

«Азәрбајчан әдәбијјаты декадасы» китабы, Бакы, Азәрнәшр, 1940, сәһ. 196—197).

Мән дә кағыз тапа билмәјиб диварын сәһифәләрини гәнимәт билирдим ки, орада уста Зејналын бәдбәхтлијини тәсвир едим вә һаман мин доггуз јүз бешинҹи илин јај фәслиндә «Уста Зејнал» һекајәсини јаздым»[1].

Мирзә Ҹәлил бу заман минләрлә мөһтаҹ, кимсәсиз, мәзлум инсанларын әһатәсинә дүшмүш бир мүтәфәккирә бәнзәјирди. Ону әһатә едән мүһит вә инсанлар, санки она мүрачиәт едир, тә'кид илә ондан көмәк истәјирдиләр.

Көрдүјү ағыр иҹтимаи фәлакәтләри, дәһшәтли сәһнәләри гәләмә алмаг истәјирди:

«Еј јазыг Иран фәһләләри, аҹ вә мәзлум әмәкчи халгы өз башыныза топлајын «онлара сөјләјин ки, «бүтүн Русијада әмәкчи халг ајаға галхмыш вә бөјүк бир гүввә һалында топлашараг, бу күнәчән алтында инләдији зүлмү өз үзәриндән атмышдыр. Орада өз јерли фәһләләринизә јетирин ки, онларын Русијадакы јолдашлары онлара салам көндәрирләр. Әкәр онлар бурадакы јолдашларынын јолу илә кетмәк истәсәләр, Иран залымлары, ханлары, ағалары, моллалары, әрбаблары, шаһзадәләри вә саирләри тәрәфиндән онларын бојнуна салынмыш бојундуругдан азад олмаг истәсәләр, әкәр онлар өз инсан һүгугуну мүдафиә етмәк вә азад нәфәс алмаг истәсәләр, о заман онларын Русијадакы јолдашлары, јадикар олараг онлара өз бајрағыны вә бу бајрагда јазылмыш мүгәддәс шүарлары верәрләр. Гој мәзлум вә бәдбәхт Иранын зәһмәткеш халгы бу шүары охусун:

«Бүтүн өлкәләрин јохсуллары, бирләшин
Гој охусунлар вә бирләшсинләр!»[2]

Биринҹи рус ингилабы әрәфәсиндә едилән бу мүрачиәтдән ајдын көрүнүр ки, бөјүк әдиб јазычылыг, мәтбуат ишинә идеја, **мәсләк, ингилаби мәгсәд** иши кими бахырды. Гәләми силаһа чевирмәк, зүлм вә ҹәһаләт әлејһинә бир мүҹаһид кими вурушмағы зәрури сајырды.

Мирзә Ҹәлилин әдәбијјатын јүксәк иҹтимаи мәгсәди, идејалылығы һаггындакы бу бахышы өтәри олмамыш, һәмишә әсас истигамәт олмушдур. Онун реализминдәки башлыҹа хүсусијјәтләрдән бири кими гијмәтләндирилмәлидир. Онун бөјүк, кичик һәр бир әсәринин әсасына, иҹтимаи, сијаси **мәгсәд**, ајдын **идеја** гојулурду. Белә бир шәраитдә әдибин тема үчүн башга бир јерә, китаба, ја тарихә мүрачиәт етмәјә нә еһтијаҹы вар иди. Бөјүк әдиб көрүрдү ки, бу ҹәһаләт, зүлмәт дүнјасындан пәрдәләри көтүрмәк, адамларын көзүнү ачмаг үчүн бир јох, јүзләрлә мүҹаһид әдиб гәләми, ити көзләр лазымдыр. Чох

---

[1] Ҹәлил Мәммәдгулузадә. Әсәрләри, II ҹилд, АДУ нәшријјаты, 1961, сәһ. 826.

[2] Ҹәлил Мәммәдгулузадә. Әсәрләри, II ҹилд. сәһ. 499—500.

тәбии иди ки, әдибин лап илк һекајәләриндән мәтбуат вә охуҹулары јени вә гүдрәтли бир гәләм саһибинин әдәбијјат сәһнәсинә чыхдығыны севинҹлә гаршыладылар. «Уста Зејнал» һекајәсинин нәшриндән бир нечә ај сонра демократик тәнгидчи Фиридунбәј Көчәрли һәмин әсәрә хүсуси бир мәгалә һәср етмишди. Фиридунбәј Мирзә Ҹәлилин һекајәләриндә ән гүввәтли вә үстүн ҹәһәтләрдән бирини—**һәгиги реализм** үслубуну көрүр вә јүксәк гијмәтләндирирди:

Мирзә Ҹәлил кичик һәҹмли нәср әсәрләриндә **бөјүк** мәтләбләр гојурду. Ади, садә сөјләмә, данышыг үслубунда чох бөјүк мәтләбләрдән сөз-сөһбәт ачыр, мүасирләринин диггәтини ҹәлб едир, зеһинләри, мүһакимәләри силкәләјиб һәрәкәтә кәтирирди. Мирзә Фәтәли Ахундов драма сәнәтини тәблиғ едәндә, вәтәндашларыны схоластикадан, «Күлүстан», «Зинәтүл мәҹалис' ән'әнәләриндән үз döндәриб јени, Авропа сајағы әдәбијјат јаратмаға чағыранда јалныз мәсләһәт илә кифајәтләнмир, тәҹрүби олараг драма сәнәтинин нүмунәләрини јарадырды вә өзүнүн дедији кими бир «әндазә», өлчү верирди.

Драма сәнәтиндә бу өлчүнү Мирзә Фәтәли верирдисә, реалист һекајә сәнәтиндә һәмин әндазәни Мирзә Ҹәлил верирди. Әсримизин әввәлләриндән башлајараг 20-чи илләрин ахырына гәдәр әдибин јаратдығы әллијә гәдәр һекајә јени әдәбијјатымызын ән гијмәтли инҹиләриндән сајылыр. Бу һекајәләр јалныз «әндазә» олмагла галмајыб өз дөврүндә халг һәјатынын ҹанлы лөвһәләрини әкс етдирән **јүксәк идејалы, бәдии әсәрләрдир.**

Темасы мүасир һәјатдан, һәгиги иҹтимаи мүнасибәтдән көтүрүлән бу һекајәләрин һәр бириндән әдибин бәдии сәнәткарлыг мәһарәти, халгынын дәрд вә еһтијаҹларына чарә арамаг чидди-ҹәһди, вәтәндашларыны гәфләт јухусундан ајылтмаг тәдбирләри јени вә орижинал бир шәкилдә мејдана чыхыр.

Әдибин һекајәләрини мәзмун вә үслубуна көрә ики гисмә бөлмәк олар. Портрет һекајәләри вә һадисә һекајәләри.

Биринҹи һекајәләрин әксәријјәти («Уста Зејнал», «Гурбанәлибәј». «Почт гутусу». «Рус гызы», «Зыррама»...) бiткин инсан характеринин тәрсиминә һәср олунмуш әсәрләрдир.

Бу һекајәләрдә башлыҹа мәзмун әсәрин әсасына гојулан әдәби гәһрәмандыр. Бу гәһрәман, тип иҹтимаи ҹәһәтдән нә гәдәр ејибли, мә'нәви ҹәһәтдән нә гәдәр кичик, ејбәҹәр олса да бир хүсусијјәтә көрә бәдии тәсвирә објект олмушдур. Она көрә ки, әдибин күлмәк истәдији бүтүн феодал дүнјасы вә мүсәлман ҹәһаләтини тәҹәссүм етдирән шәхсијјәтдир. Уста Зејнал да, Гурбанәлибәј, Худајарбәј, гәссаб Мәшәди Рәһим дә белә характер адамлардыр.

Бунлар, көһнә дүнјаја ачылан бир пәнҹәрә кими әдибин илһам фанарына һәдәф олмушлар.

Уста Зејнал кимдир? Истисмарчыдырмы? Јох! Мүфтәхордурму? Јох!

О, Зәһмәткешдир. Тәбиәти е'тибарилә дә тәмиз адамдыр. Бир кәсә пислик истәмәз, һамыдан да јахшылыг көзләјәр. Анчаг әдибин дедији кими бәдбәхтдыр. Бу бәдбәхтлији илә дe мәк олар ,минләр, јүз минләри тәмсил едир. «Дини чәһаләтә чуммасы», өз мәнлијини, инсани һејсијјәт, кејфијјәтини итирмәси сајәсиндә күлүнч бир мәхлуга чеврилмишдир. Онун бүтүн мә'нәви аләми, мүһакимә е'тигадлары бир-бирилә вурушан ики гүтбә топланмышдыр: Пак—мурдар.

Бу мәфһумлар да уста Зејналын зеһниндә әсил мә'на вә маһијјәтини итирмишдир. Бу мө'мин кишинин е'тигадыны бүтүн варлыг, бүтүн һәјат башгалашдығы кими бу мәфһумлар да башга мәзмун кәсб етмишдир.

Уста Зејнал пуч дини е'тигадын мәфтуну, әсиридир. Бу е'тигад илә өјүнүр вә буну тәблиғ етмәји өзүнә вичдан вә иман борчу сајыр. Шакирди Гурбан илә сөһбәтиндә бир чанлы, дүшүнчәли инсаны јох, шүуруну итирмиш, мөвһуми һадисәләри тәкрар едән бир туту гушуну көрүрүк. Она тапшырылан тә'чили иши бир кәнара гојуб Гурбан илә чәннәт—чәһәннәм хулјасына ујмушдур. Әли иш тутмур, чүнки фикри ајры јердәдир:

«Гурбан, тәглидин кимәдир?

Хозејин, нијә сизин падшаһыныз јохдур?».

Ев саһиби тә'мир ишинин кечикдијини көрүб һөвсәләдән чыханда, ачыглананда уста дөшүнә дөјүб белә чаваб верир:

— Үрәјиви нијә сыхырсан, хозејин, чанын сағ олсун, бу нә ишди ки, мән сабаһа гуртара билмәјим? Һеч үрәјиви сыхма аллаһ кәримдир. Үрәјиви бир аллаһа бағла ки, јери-көјү јох јердән хәлг әдибдир. Әјәр аллаһын илтифаты олса, белә иш олмасын ки, он белә иш олсун, бир дәгигәдә гуртаррам. Әјәр олмаса даһа мәним күнаһым нәдир?» (сәһ. 183).

Бурада уста Зејнал данышыр, анчаг күман едирсән ки, бүтүн мүсәлман ахунд вә мүчтәһидләри данышырлар. Чүнки уста Зејнал дүнјада һәр шеји—сәадәти дә, фәлакәти дә, гәләбәни дә, гисуру да гисмәтә бағлајыр. Инсанын алнына нә јазылыб о да олачаг. «Гисмәтдән артыг јемәк олмаз». Евин тә'мири дә, «гүдрәтдән» нечә тә'јин олунуб, елә дә баша чатачаг, јохса ишләмәјин, тәләсмәјин мә'насы вә әһәмијјәти јохдур.

Уста Зејнал она көрә белә диләнчи көкүнә дүшмүшдүр ки, зәһмәт, чалышмаг илә күзаран, сәадәт газанмаға инанмыр, талејини көјләрдән умур. Халис бир мөмин кими бүтүн «үмидини јери-көјү јохдан јарадан бир аллаһа» бағлајараг иши әјләнчәјә чевирир, Муғдусу Акопун тә'мир ишини позур. Устанын шүуру да, иш стили дә мүсәлман адәт вә зеһнијјәтини дүрүст тәмсил едир. Уста Зејналын характеринә бәләд олмаг, о дөвр мүсәлман аләминин фәлсәфәсинә, мә'нәвијјатына бәләд олмаг демәкдир. Устанын ишә мүнасибәти дә сәчијјәви бир мүсәлманын мүнасибәти демәкдир.

Еләчә дә Гурбанәлибәј, кечән әср Азәрбајчан јалтаг мүлкәдарларын, памбыг бәјләринин, пешхурд бәјбиткин сәчијјәсини верир. Бир тәрәфдән ловға, о бири тәрәфдән мискиндир. Гурбанәлибәј вәзифәлиләр, мә'мурлар јанында түлкүдүр, заһирдә күбар, әслиндә кәдасифәт, вәһшидир. Нөкәр, гуллугчу јанында әждаһаја, пәләнкә дөнүр, өзүнүн мәнлији олмадығы, бөјүкләрдән, һәр чүр тәһгир, сөјүш гәбул етдији үчүн, гапысында чалышан зәһмәткеш кәндлиләрә гаршы да һејвани, әхлагсыз рәфтар едир. Бу да уста Зејнал кими бөјүк бир зүмрәни, ичтимаи аләми тамамилә тәмсил едир. Чар мә'мурлары јанында сүләнән, рүтбә, медал көзләјән сатгынлардан биридир. Әхлагсызлығы илә нәинки аилә јанында утанмыр, әксинә, синәсинә дөјүб өјүнүр.

Бөјүк әдиб һәмин биткин характерләри јаратмагла, кечән әср феодал дөврүнүн рәзаләтләрлә долу фачиәли, һәм дә күлүнч, дәһшәтли мәнзәрәләрини чанландыра билмишдир. Әлван типләр силсиләси, ичтимаи зиддијјәтләрин габарыг көрүнмәси чәһәтиндән «Данабаш кәндинин әһвалатлары» даһа чох материал верән әсәрдир.

Бу әсәр јалныз нәсрдә дејил, үмумән јени әдәбијјатымызда Азәрбајчан кәнди вә кәндлиси һаггында ән камил әсәрдир. Буна верилән ад (Данабаш кәнди) чохмә'налы вә символик бир аддыр. Бу јалныз Худајарбәј кими кәндхудалары, рүшвәт үчүн, ше'ријјәти, «мүгәддәс» ислам ганунларыны ајаглајан газылары дејил, чәһаләтә, гәфләтә чуман кәндлиләри дә сәчијјәләндирир. Мәһәммәдһәсән әми нә гәдәр јохсул, јазыг, кимсәсиз олса да өз талејини, ничатыны көјләрдән, дин вә шәриәт еһкамындан көзләјир. Она көрә дә вар-јохуну топлајыб Кәрбәла зијарәтинә тәдарүк көрүр. Бу мәзлум кишинин әвам хәјаллары мүгабилиндә Худајарбәј кими әждәһа дајанмышдыр. Худајарбәј дә мүсәлмандыр, Әли шиәсидир. Анчаг о Мәһәммәдһәсән әми кими ахмаг дејилдир о, дин, шәриәт еһамына, зијарәтә, зәвварә ојунчаг кими бахыр. О, бу гафил кәнддә атыны ојнадыр, шәриәт еһкамындан да өзү вәһши еһтираслары үчүн истифадә едир.

Онун дул гадын Зејнәбә көзү дүшмүшдүр. Намуслу, исмәтли бир гадын олан Зејнәбин јола кәлмәдијини көрәндә Худајарбәј бүтүн имканларыны ишә салыр.

Мәһәммәдһәсән әминин зијарәтә кетмәк үчүн бәсләдији ешшәји кәтириб шәһәрдә сатыр вә пулуну газыја рүшвәт верир.

Главаңын јасавулу Зејнәбә хәбәр кәтирир:

«Хала, глава, Худајарбәјин шикајәтинә көрә оғлун Вәлигулуну тутуб гатды дама. Мәни көндәрди сәнә хәбәр верим ки, сән Худајарбәји разы еләмәјинчә оғлуну дамдан чыхармајачаг, вәссалам!».

Бу дәһшәтли хәбәрдән сонра јетимләри илә дахмасында сызылдајан Зејнәбин һалы даһа да хараблашды:

«Инди бәс Зејнәб башына нә күл әләсин. Инди бәс Зејнәб башына һаранын дашыны салсын, јазыг арвад, кечәни сәһәрә кими агламагла кечирди».

Худајарбәјин вәһши еһтирасы учундан аиләләр, арвадлар, ушаглар ичинә дүшән вај-шивәни тәсвир едәндән, бу јаныглы мәнзәрәләри көстәрәндән сонра әдиб инчә вә кәсәрли кинајәләрлә һадисәни мә'наландырыр: «Инди, сөз јох, кәнардан бахан Худајарбәји мәзәммәт еләјәр. Амма хејир, бурада әсла вә гәт'а мәзәммәт јери јохдур. Әјәр дураг инсафынан данышаг, һаггы итирмәјәк, кәрәк һеч Худајарбәји күнаһкар тутмајаг. Доғрудур, бу гилу-галын һамысына баис Худајарбәјди. Амма, Худајарбәјин мәгсәди о дејил ки, халгын евинә мә'рәкә салсын, Худајарбәјин тәк бирчә мәгсәди вар. Онун мәгсәди мәһз Зејнәби алмагды.. Худајарбәј Мәһәммәд Һәсән әминин ешшәјини о гәсдинән сатмады ки, Мәһәммәд Һәсән әминин еви јас евинә дөнсүн вә Мәһәммәдһәсән әми Кәрбәла зијарәтиндән галсын.

Хејир, аллаһ еләмәсин! Худајарбәј ешшәји о сәбәбә сатды ки, она беш-алты манат пул лазым иди. Пул да ондан өтәри лазым иди ки, бир кәллә гәнд вә бир кирвәнкә чај алачаг иди. Гәнди вә чајы да ондан өтәри алырды ки, газыја верәчәк иди»[1].

Мирзә Чәлил бу дәһшәтли һадисәләр һаггында заһирән гәзәбли бир сөз ишләтмир, әксинә, сакит, мулајим, тәмкинли тәсвир үсулу илә кедир. Әслиндә исә тәсвир шиддәтли кинајә, гәзәб, нифрәт һисси илә долудур. Бурда ики гүтб: **залым** вә **мәзлум, гудуз истисмар илә там мәһрумијјәт, зоракилик** илә кимсәсизлик гаршы-гаршыја гојулмушдур.

Кәндә матәм салан Худајарбәј башыны јумшаг јасдыға гојуб раһатча хорулдаја-хорулдаја јатыр. Анчаг кимсәсиз гадынлар, кишиләр, јетим ушаглар һавејла чәкирләр.

Әдибин гәзәб һисси илә һадисәјә вурдуғу нәтичә дә беләдир:

«Инсафнан десәк, Худајарбәјин бурада һеч бир күнаһы јохдур. Чүнки о Зејнәбә евләнмәк истәјир, евләнмәк дә шәриәтдә мәғбул бир ишдир!».

Бу нәтичә јалныз Данабаш кәндиндә вә Худајарбәјин ишләринә дејил, бүтүн феодал дүнјасына, ислам дини еһкамына,

---

[1] Ч. Мәммәдгулузадә —Әсәрләри II ч., Бакы, 1936, сәһ. 57—58.

ејбәчәр шәриәт гајда-ганунларына верилән кәскин бир иттиһамдыр!

Әдибин реалист тәсвириндә бәдии контрастлар јаратмаг бир үсулдур: Бир ичтимаи сәһнә, һадисә вә ја инсанын сәчијјәсини мүәјјән етмәк үчүн әдиб ону һәмчинс олан һәм дә тәмамилә тәзад тәшкил едән башга бир ичтимаи сәһнә, һадисә вә ја инсан илә гаршылашдырыр вә бу мугајисәдә өзүнүн мәгсәд, мәрамыны ифадә етмиш олур.

Әдибин реализминдә биринчи тәнгид вә сатира һәдәфи мүсәлман дүнјасы, чәһаләт вә хурафатдыр. Бу сәһифәләри «һәмишә Аврупа мәдәни аләми—мүтәрәгги милләтләрин мәишәт, адәт вә гајдалары илә мугајисәдә көтүрүр.

Хүсусилә, бу контрастлы тәсвирләр әдибин портрет һекајәләриндә, чәһаләт дүнјасыны ифша едән әсәрләриндә даһа чох, күчлү вә әјанидир.

«Уста Зејнал» һекајәсиндә фанатик, мө'мин вә буна көрә дә һәјатда шикәст, әлил вәзијјәтиндә олан уста илә мәдәни, мә'рифәтли, ишкүзар муғдусу Акоп мугајисә едилир. Уста Зејнал нә гәдәр диндардырса, Акоп һәјат, иш адамыдыр. Уста авам, чаһил, Акоп охумуш, мә'рифәтлидир. Уста тәнбәлдир, Акоп бугүнкү ишини сабаһа гојмајан, вердији сөзә әмәл едәндир. Уста лағлағыдыр, өз ишини гојуб чәфәнкијјат илә мәшғул олур. Акоп исә ағзы бүтөв, һеч кәсин ишинә гарышмајан әдәбли адамдыр.

Ејни тәзадлы сәһнәни биз «Рус гызы» һекајәсиндә көрүрүк. Таможна мә'муру Ивановун мәдәни аиләси илә тичарәтчи Мәшәди Гуламһүсејн бурада мугајисә олунур, тәзад тәшкил едир.

Ивановун аиләси мәдәни, мә'рифәтли, муасир гајдалар илә јашајан, достлуг, гоншулугда һөрмәт, нәзакәт көзләјән, өз халгынын адәтләрини сахлајан бир аиләдир. Мәшәди Гуламһүсејн бу аиләјә јол тапмышдыр. Анчаг чиркин мәгсәд үчүн, кишинин 16 јашлы гызына көзү дүшдүјү үчүн бураја кедиб кәлир:

«Мән дурдум күчәнин ортасында вә көрдүм ки, кәлән он алты—он једди јашында бир рус гызыдыр. Бир гәдәр диггәт едиб көрдүм ки, вагиән чох гәрибә гызды: Уча бој, кағыз кими ағ, хејли ләтиф вә чох көзәлди. Гыз кечиб узаглашандан сонра Мәшәди Гуламһүсејн кәлди јапышды голумдан... Бахды үзүмә вә сорушду: «Нечә көрдүн?» Мән чаваб вердим ки, «Көзәл гызды».

Мәшәди сонра дөшүнә дөјүб өјүнүр:

«Һәмин рус гызы илә ики һәфтә бундан габаг мән еlә ширин-ширин өпүшмүшәм, нечә ки, ашиг илә мә'шуг чох илләр ајры дүшәндән сонра көрүшүб өпүшүрләр»...

Мәшәдинин бу иддасы доғру олса да чох тәәччүблүдүр. Әдиб көзәл гыз илә Мәшәди Гуламһүсејнин мүгајисәсини тамамламаг үчүн тәсвирини давам етдирир: «Мәшәди Гуламһүсејн гоча олдуғу һалда, чох да чиркин иди. Габаг дишләринин чоху дүшмүшдү, галанлары да гаралыб узанмышды. Билмәк олмурду онларын һансы үст дишләрди, һансы алт дишләрди. Мән күман едирәм ки, нәинки он алты јашында көзәл рус гызы, бәлкә алтмыш алты јашында чиркин мүсәлман арвады да бундан ијрәниб гача биләрди».

Бурада әдибин реалист тәсвириндә кәтирдији контраст јалныз ичтимаи сәһнә, тип вә мәзмунда јох, бәдии **тәфсилатда** да габарыг көрүнүр: Көзәл рус гызы, чиркин мүсәлман арвады, гоча кишинин ејбәчәр сифәти, он алты јашында кәнчин ләтиф симасы, Ивановлар аиләсинин меһрибан мүнасибәти, Мәшәди Гуламһүсејнин вәһши, һејвани һиссләри, заһирдә кишинин мөмин, «мүгәддәс» донунда көрүнмәси әслиндә исә тәәссүф етмәси:

Амма, чифајда, јашымын бу вахтында
О чүр һуриләр илә достлуг гатмаг бизә
Сөз јох, гисмәт олмајачаг, хүласә...

Көрүндүјү кими тәзад шәклиндә габаг-габаға гојулан сәһнә, факт, һадисәләр, һамысы кәлиши көзәл јох, әсәрин **идеја-мәзмуну** үчүн кәтирилир; көһнә феодал дүнјасынын, чаһил мүсәлман мәишәтинин мәнзәрәләрини габартмаг үчүн кәтирилир.

«Ики алма» һекајәсиндә јеничә ајаг тутан, јеријән бир **ушаг** илә охумушлар, зәманәнин **зијалылары** мүгајисә олунур. Ушағыны кәздирмәјә чыхан ата ушаға ики алма алыр. Јолдан өтән диләнчи әл ачыб суал едәндә ата е'тинасыз олур, анчаг ушаг ики алмасынын бирини диләнчијә верир:

«Ола биләр ки, оғлум јекәләндән санра, бир пара алимләрин нәсиһәтини ешидәндән сонра онлары күчәдә көрәндә мәним кими үз чөндәрәчәкләр. Анчаг һәлә ки, инди оғлум бу ишләри баша дүшмүр вә онун үчүн дә ики алманын бирини јетим ушаға верир»[1].

Бурадакы мүгајисә даһа дәрин мә'на дашыјыр, охучуну үмумиләшдирмәјә чағырыр. Мүасир буржуа зијалылары арасында «мәдәнијјәтфрушлуг» едән, сахта нәзакәт, әхлаг адындан данышыб диләнчијә көмәк етмәји зәрәрли бир һәрәкәт сајанлар вар. Бу, һәмин тохлар, еһтијачдан хәбәрсиз гарны јоғунлардыр ки, Мирзә Чәлил бүтүн әсәрләриндә онлара күлмүшдүр. Аз јашлы, мүасир мәктәб, мәтбуат «нәсиһәтләрдән» хәбәрсиз олан ушагда инсани һиссләр даһа күчлүдүр, она көрә дә ики алмасынын бирини јетимә верир. Әдиб буржуа әхлаг вә зијалыларына ишарә илә дејир ки, ушаг бөјүјүб һәмин китаблардан дәрс аландан сонра јәгин ки, диләнчијә көмәк етмәји гәбаһәт сајачагдыр.

[1] Чәлил Мәммәдгулузадә Әсәрләри II чилд. 1936, сәһ. 383.

Тәзадлы тәсвир Мирзә Чәлилин фелјетонларында да үстүнлүк тәшкил едән бәдии васитәдир:

«Мүсәлман милләти чох әгилли милләтдир. Чүнки бу милләтдән башга һеч бир өзкә милләт беһиштин јолуну тапа билмир. Тутаг ки, авропалылар телеграф, телефон вә радио ичад едирләр. Амма зәманики онлар беһиштин јолуну тапа билмирләр, даһа онлар нә чүрә мүсәлманлардан әгилли ола биләрләр?

Әлбәттә ола билмәзләр». «Трактор вә Әли шиәси» әсәринсәрлөвһәси ачыг-ајдын бир тәзады, һәм дә күлмәли бир тәзады көстәрир. Заһирән адама елә кәлир ки, бу мәфһумларын бир-бирилә һеч бир әлагәси јохдур вә ола билмәз. Техника аләми һара, шиә мәзһәби һара?[1]

Диггәт едәндә көрүрсән ки, бу әдибин гәсдән едилән бир тәсвир үсулудур вә сәрлөвһәнин өзүндә верилән мәзмунлу бир кинајәдир.

Мирзә Чәлилин һекајәчилик сәнәтиндә күлүш әсас бәдии рәнкдир. Бу күлүш ичтимаи мәзмунлу вә тәнгиди күлүшдүр. Бу күлүш халг идракы вә зеһнинин, гојулан мәтләбләрә халг мүнасибәтинин ифадәси вә тәзаһүрүдүр. Сабирин «Һопһопнамә»дәки күлүшү нә мәзмун вә мәгсәд дашыјырдыса, Мирзә Чәлилин көһнә дүнјаја гаршы чеврилән «Бәлкә дә гајтардылар» китабындакы гәһгәһәләр дә һәмин истигамәтдәдир.

Дедијимиз икинчи гисм һекајәләр, һадисә, мәтләб һекајәләри дә («Бәлкә дә гајтардылар», «Иранда һүрријјәт», «Консулун арвады», «Саггалы ушаг», «Гоша балынч» вә с.) Ејни дәрәчә ичтимаи мәзмунлу вә сырф мәфкурәви әсәрләрдир. Анчаг бурада типләрдән әввәл һадисәнин, әһвалатын өзү мараглы вә чазибәлидир.

Сосиалист ингилабы сајәсиндә вә нәтичәсиндә өз ичтимаи, сијаси мөвгејини итирмиш, башгаларынын зәһмәтини мәнимсәмәк, бу һесаба варланмаг һүгугундан мәһрум едилмиш истисмарчы синиф нүмајәндәләри һәр күн булварда көрүшүб дәрдләшир, гәзетләрин харичи хәбәрләр кушәсини охујур, совет дөвләтинә гаршы империалист һәдәләриндән тәсәлли тапырлар. Күнүн күнорта чағы күнәши көрмәјән, ишығы дадан бу јарасалар кимләрдир? Кимләрдир бу чанлы мејитләр? «Бунларын бири бакылы һачы Һәсәддир ки, ингилабдан габаг 14 карвансарасы, 137 тикилиси вар иди. Инди һөкумәт һамысыны әлиндән алыб...

Онун јанында отуран Умудбәјовун габагларда илдә јарым милјон тәкчә нефтдән мәдахили оларды. Бу тәрәфдә әјләшән,

[1] Чәлил Мәммәдгулузадә. Фелјетонлар, 1961, с. 7117

рузнамә охујан чаван мәшһур милјончу вә ун тачири Тәләфханбәј оғлудур... Бах, мәним бу јанымда отуран да Кәнчә мүлкәдары Һачы Солтандыр ки, Николај вахтында нәр-нәрнәрилдәјәнләрди»...

Мирзә Чәлилин сатирик гәләми илә тәсвир олунан паразитләрин фачиәси, мүсибәт мәчлисләри, јас тутмалары ахырда камедија илә, күлмәли мәчлислә гуртарыр. Даһа онларын өзләри дә көзләмә вә интизардан јорулурлар. Чинки јени һәјатын инкишаф динамикасы поладдан мөһкәм мәнтиги илә өз истигамәтиндә давам едир. Көһнә дүнја мүлкәдарларынын хам хәјаллары истеһза, ришхәнд васитәсинә чеврилир.

Һекајәнин ахырында әдиб бу көһнә дүнја мүлкәдарларынын хам хәјалларына күләндән, онларын заһири, дахили вәзијјәтини әлван бәдии бојаларла чәкәндән сонра белә бир үмуми вә мә'налы нәтичә верир.

«Инди дәхи дөрд мин десјатин сулу торпағын гәдим саһибләринә гајтарылмағыны, 117 тикилинин, 14 параходун вә нефт мә'дәнләринин көһнә саһибләринә гајтарылмағыны Ваһид кими шаирләр нәзмә чәкибләр, мусиги бәстәкарлары да һаман ше'рләрин ортаја дүзүб мусигијә салыблар вә һәр зијафәт мәчлисиндә вә һәр бир тојда, гонаглыгда сазәндә вә нәвазәндәләр вә ханәндәләр дә охујурлар:

Бәлкә дә гајтардылар,

Бәлкә дә гајтардылар,

Чаванлар да «чыртмаг чыртырлар»[1]. Сазәндә, нәвазәндә, ханәндәләрин чалмағы, охумағы, «Бәлкә дә гајтардылар» ифадәсинин мәчлисләрдә комик маһнıја чевирмәји совет һәјатынын көһнә гурулуша күлмәји, јенилијин көһнәлик үзәриндә гәләбәси вә тәнтәнәсидир ки, Мирзә Чәлилин бәдии күлүшү илә ајдын, көзәл шәкил гәбул етмишдир. Гочалар да, ушаглар да «бәлкә дә гајтардылар» дејиб һәр јердә ојнајыр, өлән синифләрин агибәтини севинч илә нүмајиш етдирирләр. Бу балача һекајә узун илләр боју ики зеһнијјәт, ики дүнја бахышы арасында кедән кәскин мүбаризәнин һәгиги нәтичәсини Мирчә Чәлил күлүшүнүн ајдын, мә'налы, һәм дә мәзәли, ширин үслубунда биз мүшаһидә едирик. Һәчм е'тибарилә кичик олса да бу һәкајәнин китаблар гәдәр мә'насы, әһәмијјәти вардыр. Доғрудур, бурада мүфлисләшмиш дөрд нәфәрин сурәти чәкилмишдир. Амма бунлар бүтүн бир дүнјаны, өлмәкдә олан истисмарчы синифләри тәмсил едирләр. Бунларын тәрчүмеји-һалы вә агибәти, зәһмәткешләрин ганыны соран, түфејли һәјата алышмыш олан шәһәр вә кәнд буржуазијасынын талеји үчүн чох ибрәтлидир.

[1] Чәлил Мәммәдгулузадә, Әсәрләри, I чилд, 1958, сәһ. 529.

Тәсадүфи дејилдир ки, гырх ил әввәл јазылан бу көзәл һекајә тәзәлик вә тәравәтини инди дә сахламагда, јенчә азадлыг јолуна чыхан Асија вә Африка өлкәләриндә истисмарчы синифләрин лабүд агибәти үчүн дә гијмәтли мәнбә кими истифадә олунмагдадыр.

— Бәлкә дә гајтардылар!

Мирзә Чәлил дил һаггында үмумә мә'лум олан, реалист әдәбијјатын програмы сајылан әсил демократ фикирләрини һекајәләриндә дә сахламыш вә ахырачан јеритмишдир. Онун сөјләмә үслубу мүасирләринин чохундан ајрыдыр, халг чәбһәсини, Азәрбајчан зәһмәткешләринин доғма, садә, ширин, тәмиз дилини тәмсил едирди:

Биз «Молла Нәсрәддин» мәчмуәсини ачыг ана дилиндә јазмаға башладыг. Биз бу дилдә о сәбәбдән ана дили ады гојуруг ки.. Орталыға «ана» сөһбәти кәләндә биз «ана»ны» «ана» јазырыг Амма гејри-јазычыларымыз... јазыларында ана ләфзи раст кәләндә «ана» сөзү әвәзинә «мадәр» јазырлар...[1]

Әрәб вә фарс дилиндә елә бир хоруз сәси ешитмәмиш кәлмәләр вә ибарәләр ишләдирләр ки, дәхи онлары әрәб вә фарсча аз савадлылар охујуб баша дүшмүр. Вә бу ичад етдикләри гатыш-булаш дилин адыны «әдәби дил» гојуб, ачыг ана дилини чобан дили адландырырдылар».

«Сиркә» һекајәсиндә мәдәнијјәт, ана дилиндән дәм вуран, әслиндә исә гарынларыны отармаға јер ахтаран бошбоғаз зијалыларын симасы ифша олунур.

«Балыг» сөзүндәки ахырынчы һәрфин «х» илә јазылмасы мүбаһисәјә сәбәб олур вә бу мүбаһисә дә онунла гуртарыр ки, һәр ики тәрәф дарашыб иштәһа илә балығы јејирләр, сиркәни көзләмирләр.

Әсримизин әввәлләриндә гадын, мәктәб, дил, дин вә саир мәсәләләр әтрафында гәзет сәһифәләриндә мүбаһисәли, гәлиз јазылар чап олунурду вә бунларын чоху бөјүк әдибин хошуна кәлмир, истеһзалы мүнасибәт доғурурду. Буржуа мүһәррир, јазычыларынын зијанкар, халга зидд тәблиғатына ағыр зәрбә вурараг Мирзә Чәлил өз һекајәләрилә сүбут етди ки, мәһз садә, ајдын ана дилиндә јазылан әсәрләрдә јүксәк бәдии сәнәт нүмунәләри јаратмаг олар вә охучуларын гәлбинә нүфуз едиб онларын һөрмәт вә рәғбәтини газанмаг олар. Әсил сәнәт халг һәјаты, халг мәишәти, халг дили, мә'нәвијјатыны, истәк вә арзуларыны камил ифадә едә билән сәнәтдир!

Мә'налы вә мәзмунлу һәјатыны доғма халгынын вә бүтүн зәһмәтмкешләрин азадлыг, сәадәт јолунда мүбаризәјә верән,

[1] Чәлил Мәммәдгулузадә. Әсәрләри. I ч. сәһ. 724.

әдәбиjјат, мәдәниjјәт хәзинәмизә әвәзсиз инҹиләр бәхш едән бөјүк әдибимизин өлмәз әсәрләри бир әсрә јахындыр ки, охуҹуларын гәлбини фәтһ етмиш, узун әсрләр боју милјонларын зеһни, зәкасынын даһа да мүнәввәрлијинә, јүксәлмә вә парламасына хидмәт едәҹәкдир.

Редактору: **Ф. Һүсејнов**
Техредактору: **С. Әһмәдов**
Корректору: **Ш. Һүсејнова**

Јығылмаға верилмишдир 7/V-1966-ҹы ил. Чапа имзаланмышдыр 24/IX-1966-ҹы ил. Кағыз форматы 60X92. Чап вәрәги 4,25. Һесаб-нәшријјат вәрәги 4,25. ФГ 08815. Сифариш 111. Тиражы 2000.

АДУ мәтбәәси, Бакы, Коммунист күчәси, 6.

Мир Джалал Али оглы Пашаев

О РЕАЛИЗМЕ Дж. МАМЕДКУЛИЗАДЕ

(учебное пособие для студентов филологического факультета)

(на азербайджанском языке)

Баку—1966